सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ २.१॥

ॐ "ततः किं जातम" इति धृतराष्ट्रस्यापेक्षायां "सञ्जय उवाच" । तं तथेति । उक्तदिशा कृपयाऽऽविष्टमेवं विषण्णम् अर्जुनं "भगवानुवाच" "कुत" इत्यादिद्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् ॥ २.१॥

श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २.२॥

'हे अर्जुन कुतो हेतोस्त्वा त्वां विषमे सङ्कटे इदं कश्मलम् उपस्थितम् । अयं मोहः प्राप्तः । यतः आर्यैरसेवितम् अस्वर्ग्यं स्वर्गविरोधि अयशस्करं च ॥ २.२॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ २.३॥

तस्मात्क्लैब्यं कातर्यं मास्मगमः नैव प्राप्नुहि । हे पार्थैतत्क्लैब्यं त्वयि नोपपद्यते योग्यं न भवति । क्षुद्रं लाघवकरं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ । उत्थाय सन्नद्धो भव । हे परन्तप परं शत्रुं तापयतीति शत्रुतापन । "द्विषत्परयोस्तापेः इति खचि खित्यनव्ययस्ये" ति मुमागमः ॥ २.३॥

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ २.४ ॥

पुनः स्नेहकारुण्यतया व्याकुलो भगवदुक्तं हितमजानन्नर्जुन उवाच ॥ कथमित्यादिपञ्चभिः श्लोकैः । हे मधुदैत्यघातक शत्रुनिबर्हण, सङ्ख्ये युद्धे भीष्मं द्रोणं कथमहमिषुभिर्बाणैः प्रतियोत्स्यामि । कुतः यतस्तौ पूजार्हौ पूजनीयौ तत इति ॥ २.४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ २.५ ॥

ननु चैतदहनने राज्याप्राप्तेः देहनिर्वाहो न स्यादित्यत आह ॥ गुरूनिति । महानुभावान्भगवद्भक्त्यादिगुणसम्पन्नान् द्रोणादिगुरूनहत्वा इह लोके भैक्षं भिक्षयोपलब्धं अन्नं भोक्तुं श्रेयः वरम् । पारत्रिकदुःखाभावादितिभावः । हि यतोऽतो न योत्स्यामित्यन्वयः । न केवलं तेषां हनने पारत्रिकदुःखम् । किन्त्विहाप्यतिदुःखमित्याह ॥ हत्वेति । अर्थं कामयन्त इत्यर्थकामास्तान् गुरून्हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगाम्स्तद्रुधिरेण प्रदिग्धान्प्रकर्षेण लिप्तान् तदीयासनेष्वेवोपविश्य इह भुञ्जीय अनुभवेयम् । तदेतत् परलोकदुःखादतिशयितं दुःखमिति भावः ॥ २.५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ २.६ ॥

पापमण गीकृत्य युद्धकरणेऽपि जयः सन्दिग्ध एवेत्याह ॥ न चैतदिति । द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत्किन्नाम गरीयः अधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः तदेव द्वयमाह ॥ यद्वेति । एतान्वयं जयेम जेष्माः । यदि वा नोऽस्मानेते जयेयुः जेष्यन्तीति ।

किञ्चास्माकं जयोऽपि पराजय एव फलत (बुद्ध्यते) इत्याह ॥
यानेवेति । यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामः त एव धार्तराष्ट्राः
सम्मुखेऽवस्थिताः तस्मात् ॥ २.६ ॥

न्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ २.७ ॥

कार्पण्यदोषेण एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति
कृपणतादोषेणाभिबूतशौर्यलक्षणस्वभावः
धर्मसम्मूढचेताः धर्मे सम्मूढं सन्दिग्धं चेतो
यस्य स तथोक्तस्तादृशोऽहं त्वा त्वां पृच्छामि ।
यच्छ्रेयः स्याद्भिक्षाटनयुद्धयोर्मध्ये यच्छ्रेयः
स्यान्निश्चितं तन्मे ब्रूहि । किञ्चाहं ते चिष्यः
शासनार्हः । अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि
शिक्षय ॥ २.७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ २.८ ॥

त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कुर्वित्यत आहार्जुनः ॥ न हीति ।
इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशोषकरं मदीयं शोकं
यत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहं न पश्यामि ।
राज्यलाभहेतुयुद्धकर्मैव तादृशमित्यत आह ॥ अवाप्येति ।
यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुराणां
देवानामाधिपत्यं च प्राप्स्यामि । एवमभीष्टं सर्वमवाप्यापि
शोकापनोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यर्थः । हत्वाऽर्थकामानिति
उक्तदिशा सर्वस्यापि दुःखहेतुत्वादिति भावः ॥ २.८ ॥

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ २.९ ॥

ततः किमकरोदर्जुन इति धृतराष्ट्राकाङ्क्षां निराह

सञ्जयः ॥ एवमुक्त्वेति । हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रेरकं,
गुडाकेशो जितनिद्रः परन्तपः शत्रुतापनः, गोविन्दं गाः
वेदवाचः प्रतिपादकत्वेन विन्दते लभत इति गोविन्दः तम् ।
हेत्याश्चर्ये । महाधैर्यादिगुणवतोऽप्येवं बुद्धिर्जातेति ॥ २.९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ २.१० ॥

ततः किम जातमित्यत आह ॥ तमुवाचेति । हे भारतेति
धृतराष्ट्रसम्बोधनम् । प्रहसन्निवेति
परिहासकरवाक्योक्तिद्योतकहासस्य सूचनायेवशब्दः ॥ २.१० ॥

श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ २.११ ॥

भगवान्माहात्म्यज्ञानतद्भक्तिपूर्वकं भगवदाराधनरूपतया
स्वविहितवृत्तित्वेन वाऽनुष्ठीयमानो नारायणद्विट्स्
तदनुबन्धिनिग्रहः क्षत्रियाणां परमो धर्मः । तं धर्मं
बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनोक्तदिशा शङ्कमानं अर्जुनं
प्रत्युक्तरूपो निग्रह एव परमधर्मः, तद्विरुद्धः सर्वोऽपि
अधर्म इति कृत्स्नगीताशास्त्रेण बोधयिष्यन्नादौ
तावदविवेकेन तव शोक इत्याह ॥ अशोच्यानिति ॥
अशोच्यान् शोकानर्हान् । हे पार्थ त्वं अन्वशोचः । यान्
त्वं शोचितवानभूस्ते न शोकार्हा इति यावत् ।
प्रज्ञावादांश्च भाषसे । प्रज्ञयोत्था वादाः प्रज्ञावादाः
स्वबुद्धिमात्रपरिकल्पिता वादाः तान्भाषसे । यान्प्रभाषसे
ते स्वबुद्धिमात्रपरिकल्पिता वादाः न वृद्धसम्मता इति यावत् ।
यद्वा प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः । इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः ।
तेषामवादाः प्रज्ञावादाः प्राज्ञविरुद्धवादास्तान्प्रभाषस
इत्यर्थः । न हि "दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण" इत्याद्यर्जुनस्
वाक्येषु कश्चित्प्राज्ञसम्मतवादोऽस्ति । न हि प्राज्ञा
नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रह अधर्मं वदन्तीति भावः ।
ननु आसन्नविनाशास्ते कथमशोच्या इत्यत आह ॥ गतासूनिति ।
पण्डिताः ज्ञानिनः । गतासूनासन्नविनाशान् । अगतासूनस्
इवेत्युपमार्थश्चकारः । जीवत इव तान्नानुशोचन्ति यतोऽतो न
शोच्यास्त इति तानन्वशोचस्त्वमित्यर्थः ॥ २.११ ॥

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ २.१२॥

ननु कुतो न शोचन्ति कुतश्च मदीया वादाः प्राज्ञमतविरुद्धा इति । "दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्णे" त्यादिनोपपत्तेरुक्तत्वादिति चेत् । तत्किं तेषां जीवनाशात्तव शोक उत देहनाशात् । अथ देहान्यात्मनोऽभावात्तद्देहनाश एव तन्नाश इति । नाद्यः । जीवानामनादिनित्यत्वादित्याह ॥ न त्वेवेति । जातु कदाऽपि । अहं न नासं नासमिति न । किं त्वासमेव । त्वं न नासीः । विपरिणामेन क्रियान्वयः । अपि त्वासीरेव । इमे जनाधिपाश्च न नासन् आसन्नेव । अहं यूयं च वयं सर्वे एव अतःपरं अनन्तरकाले न न भविष्यामः किन्तु भविष्याम एव । अत्र पूर्वोत्तरार्धाभ्यां कालद्वयसम्बन्धोक्त्याऽनादित्वं नित्यत्वं चोक्तम् । वर्तमानकालसम्बन्धस्तु स्फुटत्वान्नोक्तः । "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत" इति न्यायेन नञ्द्वयप्रयोगादेवावधारणसिद्धौ पुनस्तदुक्तिः "नित्यो नित्याना" (काठक २स्५स्१३) । "स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा । इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्न तु हरेः क्वचित् ॥" इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतनार्था । च शब्दोऽनादित्वेन सह नित्यत्वस्य समुच्चयार्थः । तुशब्दस्तु स्मृत्युक्तदिशा ईश्वरस्येतरेषामिव देहतोऽप्युत्पत्तिनाशौ नेति विशेषार्थः । तदाह "ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपतेः ॐ" (ब्रह्मसूत्र २स्३स्१) । "ॐ नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यां ॐ" (ब्रह्मसूत्र २.३.१७), इति सूत्राभ्याम् । तत्राणुभाष्यमपि "सोऽनुत्पत्तिलय" इति । ये तु कृष्णस्येश्वरत्वमनादित्वं च न जानन्ति तान्प्रति यथाश्रुतैवोक्तयोजना । ये तु तज्ज्ञात्वा जीवानादिनित्यतामेव न जानन्ति तान्प्रति तु यथैवंपदयोरध्याहारेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन यथाऽहं न नासमनादितोऽवर्ते । एवं त्वमेते च सर्वे यूयं न नासुः अनादितोऽवर्तध्वमिति योजना । अत्रैतौ प्रयोगावभिमतौ कृष्णत्वदादिचेतना न नाशवन्तः भावत्वे सत्यनादित्वात् । "नासत" इति श्लोके वक्ष्यमाणप्रकृत्यादिवदिति । द्वितीययोजनायां तु त्वदादयो जनाधिपा न नाशवन्तः चेतनत्वे सत्यनादित्वात् । कृष्णवदिति । स्वरूपासिद्धिस्तु देहिन इत्यत्र निरसिष्यते । न च साधनवैकल्यम् । नित्यो नित्यानां इति श्रुतेः । तत्रानादित्वस्याप्युपलक्षणात् । एवं चैवमनादिनित्या जीवाः कथं नाम शोच्याः, अनादिनित्यजीवानां नाशभीत्या "न योत्स्य" इत्यादित्वदीया वादाः कथं नाम प्राज्ञमतविरुद्धा न भवेयुरिति भावः ॥ २.१२॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ २.१३॥

देहनाशभयादिति द्वितीयपक्षं निराह ॥ देहिन इति । देहिनः देहवतो जीवस्य अस्मिन्निदानीं वर्तमाने स्थूलदेहे कौमारं यौवनं जरा च यथा प्राप्नोति तथा देहान्तरप्राप्तिः । अयं भावः । कौमारावस्थाविशिष्टदेहहाने यौवनावस्थाविशिष्टदेहहाने च शोकस्तावन्नास्तीति प्रसिद्धम् । तत्कुत इति वाच्यम् । जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात् । समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत् । मृतावपि शोको न कार्यः देहान्तरलाभादेव । यदा तु जीर्णदेहलाभेन समीचीनयौवनदेहहानेः प्रतिनिधिः, तदा सुतरां समीचीनदेहान्तरलाभेन जीर्णदेहहानेरिति । अतो धीरः बुद्धिमांस्तत्र देहनाशविषये न मुह्यति न मोहं प्राप्नोति । एतेषां देहाः नश्यन्तीति शोकं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रावस्थामात्रहनिः, अत्रावस्थावतोऽपीति वैषम्यमनुपयुक्तम् । निष्कदानेन पटग्रहणदृष्टेरिति । अत्र देहिन इत्युक्त्या देहवतो जीवस्यैव न तु देहदेहिभेदहीनस्य हरेर्जराद्यवस्था देहान्तरावाप्तिर्वेति सूचितम् । देहान्यजीव एव नास्ति । एवं च त्वदादयो जनाधिपा नित्याः अनादिनित्यत्वादिति प्रागुक्तप्रयोगे देहपक्षीकारे असिद्धिबाधौ जीवपक्षिकारे चाश्रयासिद्धिरिति तृतीयपक्षमाशङ्क्य परिहरति ॥ देहिन इति । अत्र कौमारादिविषयेण तदनुभवोविषयी लक्ष्यते । देहिन इत्यस्य देहादन्यस्येत्यर्थः । देहोऽस्यास्तीत्यर्थे मतुबर्थे निप्रत्ययविधानात् । एकवचनादेकस्येत्यपि लभ्यते । देहान्तरशब्दोऽत्रानेकदेहपरः । तथा चायमर्थः । अस्मिन्देहे कौमारं कौमारानुसन्धानम्, यौवनं यौवनानुसन्धानम्, जरा जरानुसन्धानम्, योऽहं कौमारशरीरवानभूवं स इदानीं युवशरीरवान्वर्ते, योऽहं युवशरीरवानभूवं स इदानीं जीर्णशरीरवान्वर्ते इत्येवं रूपेण तावदस्ति । तच्च देहिनो देहवतो देहान्यस्येति यावत् । देहशब्दोऽत्र देहेन्द्रियान्तःकरणसङ्घातपरः । देहेन्द्रियान्तःकरणेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य भवति । देहादेर्जडत्वेनानुसन्धानकर्तृत्वायोगात् । एवं च देहेन्द्रियादितोऽतिरिक्तजीवसिद्धिः । तथा चैकवचनबलादेकस्यैव देहादन्यस्य कौमाराद्यनेकदेहानुसन्धानं यथा तथादेहान्तरप्राप्तिरनेकदेहप्राप्तिर्देहिनो देहादन्यस्यैकस्यैव भवतीति पूर्वार्धेन देहादन्यसिद्धिः । त्रिपाद्या चोक्तविधयाऽनेकदेहप्राप्तिमान्सिद्ध इति देहादन्यजीवपक्षीकारे नाश्रयासिद्धिः । प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषेण पूर्वपूर्वतरदेहानुसन्धानेन सिद्धानेकदेहानुगत्याऽनादित्वसिद्धेर्न हेतोः स्वरूपासिद्धिरिति भावः । ननु देहाद्यन्यतमस्यैवास्त्वनुसन्धानम् । चार्वाकाद्युक्ततर्कबलादित्यत आह ॥ धीर इति ॥ बुद्धिमांस्तत्र देहादन्यात्मविषये न मुह्यति । देहादीनां जडत्वकरणत्वादिना कर्तृत्वायोग इत्यादिरूपेण ते तर्का निरस्या इति भावः ॥२.१३॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ २.१४॥

सत्यमेव तत्सर्वं भवदुक्तम् । उक्तविधयाऽऽत्महानेरभावात्, देहहानावपि समीचीनदेहान्तररूपस्प्रतिनिधिलाभात्, बान्धवानां हानिर्भविष्यतीति धिया शोको न युक्त इति । तथाऽपि तन्मृतौ ममैव सुखहानिर्दुःखप्राप्तिश्च स्यात् । तद्देहदर्शनस्पर्शनसम्भाषणादेःसुखहेतोरभावात् । छेदभेदादिना विकृततद्देहदर्शनस्य दुःखहेतोर्भावादित्यत आह ॥ मात्रेति । मीयन्त इति मात्राः । माङ्ज्ञान इत्यतः कर्मणि त्रप्रत्ययः । स्त्रीत्वं शब्दस्वाभाव्यात् । ज्ञानविषयाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः, तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । शीतोष्णशब्दौ शीतस्पर्शोष्णस्पर्शवाचकौ लक्षणया गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यसर्वविषयपरौ भूत्वा तदनुभवलक्षकौ । लाक्षणिकोक्तिकृत्यमग्रे व्यक्तम् । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यविषयाणां घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियैः यथाक्रमं ये सन्निकर्षास्ते मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः । सुगन्धसुरसुरूपसुस्पर्शसुशब्दस्‌ विषयकसाक्षात्काररूपानुभव जननद्वाराऽऽत्मनः सुखप्रदाः । अनिष्टस्‌ गन्धरसादिविषयकसाक्षात्कारजननद्वारा दुःखप्रदाः । तेषां मृतौ च तन्निमित्तसुखदुःखहानिप्राप्ती भवत इति किल कौन्तेय तवाशय इति पार्थहार्दमनूद्य भगवान्कृष्णः काकुस्वरशिरस्कतुशब्देनावधारणार्थकेन निराचष्टे । हे कौन्तेय, मात्रास्पर्शा एव, गन्धादिविषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव । इष्टानिष्टस्वविषयसाक्षात्कारद्वारा सुखदुःखदाः किमिति काकुस्वरेणाक्षेपः । केवलं तन्मात्रा एव न भवन्ति । किन्तु विषयेषु शोभनाध्यासनिमित्तस्नेहरूपेण वा अरित्वादिभ्रमहेतुकद्वेषरूपेण वा देहेन्द्रियान्तः करणेषु ममताऽतिशयहेतुकाविवेकरूपेण वाऽभिमानेन सहिता एव तथेत्यर्थः । कुत एवं तन्मात्रा एव स्वस्वविषयानुभवद्वारा सुखदुःखहेतवो भवन्त्वित्यत आह ।आगमेति । यत इति शेषो वा हेतुगर्भविशेषणं वा । एतच्चागमापायित्वं शीतोष्णसुखदुःखदाः मात्रास्पर्शा आगमापायिन इत्येवं स्वस्वविषयकधीद्वारा सुखदुःखदत्वविशिष्टस्‌ मात्रास्पर्शानां विशेषणम्, "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणमुपसङ्क्रामत" इति न्यायात्, मात्रास्पर्शानां स्वस्वविषयकधीद्वारा यत्सुखदुःखदत्वं तस्यागमापायित्वादिति सुखादिदत्वरूपविशेषणमुपसङ्क्रामति । सुप्तादौ श्रीचन्दनाग्रिकणदिशीतोष्णस्पर्शसम्बन्धे अविनाभूतमनस्सम्बन्धात्मस्‌ सन्निकृष्टत्वगिन्द्रियस्य सत्वेऽपि स्वविषयानुभवद्वारा सुखदुःखादिदत्वस्यादर्शनात् । जाग्रद्दशायामभिमानसत्वे एव तद्दर्शनात् ।अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानसहिता एव मात्रास्पर्शाः स्वस्वविषयधीद्वारा सुखदुःखादिदाः न तु केवला इति भावः । सुप्तावन्येन्द्रियाणामुपरमेऽपि त्वगिन्द्रियस्य नोपरमः । तस्य तदाऽपि विषयसन्निकर्षोऽस्तीतिज्ञापनायैव इतरविषयलाक्षणिकशीतोष्णपदप्रयोगः । आगमापायित्वं चात्र गङ्गोदकस्येव प्रवाहतो नित्यत्वेऽपि व्यक्तिरूपेणानित्यत्वं न विवक्षितम् । मात्रास्पर्शानां सुखदिदत्वेन तदयोगात् । तथात्वे सुप्त्यादौ

सत्वेनाभिमानस्य प्रकृतान्वयव्यतिरेकोक्त्ययोगात् । अर्जुनस्याभिमाननिवर्तनस्
बोधानुपयोगाच्च । किन्तु किंशुककुसुमानामिव प्रवाहतोऽपि विच्छिद्यमानत्वम् ।
सुप्तिमूर्छाऽसम्प्रज्ञातसमाधिषु विच्छेदेन प्रवाहविच्छेदसम्भवात् ।
तस्य प्रकृतोपयोगाच्चेति भावेन आगमापायित्वं व्यनक्ति ॥ अनित्या इति ।
शीतोष्णसुखदुःखदाः मात्रास्पर्शा अनित्याः प्रवाहतोऽप्यनित्याः । तेषां
सुखादिदत्वं प्रवाहतोऽप्यनित्यं यतोऽतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानयुता एव
सुखादिदा इत्यर्थः । अत इति शेषः । अभिमानहीनमात्रास्पर्शानां
सुखादिदत्वाभावात् । अभिमानत्यागेन तान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्षस्व विफलीकुरु ।
सुखदुःखादिना यथा न भवन्ति तथा कुरु । न ह्यभिमानं विना कृतो
मात्रास्पर्शरूपः सामग्र्येकदेशः सुखादिदाने शक्तो भवतीति भावः ॥ २.१४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २.१५ ॥

ननु दुःखाभावस्य युद्धाकरणेऽपि सम्भवात्किं तत्कृत्वा दुःखाभावायाभिमानस्
त्यागेनेत्याशङ्क्य देहाद्यभिमानत्यागेन भवन् दुःखाभावः स्वयं फलरूपोऽपि
परमपुमर्थहेतुश्च भवतीत्याह ॥ यं हीति ।
हे पुरुषर्षभ पुरुषश्रेष्ठ पार्थ । एते मात्रास्पर्शाः विषयेन्द्रियस्
सन्निकर्षाः पुरुषं पुरं देहं सरति गच्छति सृगतौ प्रत्यक्षतो जानाति ।
उपपदान्तस्योकारः । सरतेर्डप्रत्ययः । षत्वम् । शरीरदर्शनवन्तम् ।
यद्वा पुरु पूर्णं ब्रह्म । तत्सरत्यवगच्छतीति ब्रह्मज्ञानी तम् । धीरं
सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः स्तम्भकप्रयत्नवन्तं,
अत एव समदुःखसुखम् । अनुपादेयत्वेन धर्मेण दुःखेन समं सुखं यस्य
स तथा तं । दुःखं यथाऽपुमर्थत्वहेतुनाऽनुपादेयं तथा वैषयिकं
सुखमपि अमृतत्वविरोधित्वादनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । दुःखसमस्
सुखमिति यावत् । अत एव यं अभिमानहीनं जीवं स्त्रीजनं पुञ्जनं वा न
व्यथयन्ति न चालयन्ति सुखदुःखकृतोच्चत्वनीचत्वलक्षणविकारं न
प्रापयन्ति । सोऽधिकारी अमृतत्वाय मुक्तये कल्पते समर्थो भवति । अत्र
धीरमिति समदुःखसुखत्वे हेतुः । तच्चाभिमानत्यागे हेतुः । समदुःखसुखो
जीवः सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणाभिमानवांस्तद्विरोधिषु द्वेषरूपास्
भिमानवांश्च कथं भवेदिति । सुप्त्यादौ पामराणामपि अभिमानाभावेन
व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरितिशङ्काव्यावृत्तये पुरुषं शरीरदर्शनस्
वन्तमित्युक्तम् । तथा व्यथाभावमात्रेण कथममृतत्वं, "तमेवं विद्वान्"
(तै.आ. ६.१२.७) इत्यादि श्रुतिविरोधादित्यपि शङ्काऽपनुत्तये पुरुषं
ब्रह्मज्ञानिनमित्युक्तम् । "पुरु ब्रह्म गुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषः स्मृत"
इत्युक्तेः । अत्र नरहरितीर्थीये "ब्रह्मा निरभिमानित्वादि"ति स्मृतिमुदाहृत्य
चतुर्मुखादन्येषां अतिव्यथाराहित्यमेव लिङ्गभङ्गात्प्राग्देहाद्यभिमानास्
भावादित्युक्तम् ॥ २.१५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २.१६॥

ननु "पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिन" इत्यादिना बन्धुहननादिरूपयुद्धात्परलोकदुःखं शोकहेतुतयोक्तम् । अतः शोक इत्यत आह ॥ नासत इति । अत्र सदसच्छब्दौ साध्वसाधुकर्मपरौ । भावाभावशब्दौ सुखदुःखवाचकौ । "सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा" (गीता. १७-२६) इत्यादेः । "सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचिन" इत्यादेः ।असतोदुष्कर्मणः सकाशात् भावः सुखं नास्ति । यथेति दुष्टान्ततयाऽस्योपयोगः ।सतः साधुकर्मणः सकाशादभावो दुःखं नास्ति ।एतच्च युद्धं नारायणद्विट् तदनुबन्धिनिग्रहरूपत्वेन सत्कर्मत्वान्न परलोकदुःखहेतुः । प्रत्युत सुखहेतुरेवेति भावः ।किमत्र प्रमाणमित्यत आह ।उभयोरपीति ।अन्तो निर्णयः पूर्वार्धोक्तार्थस्यावधारणम् । अन्यदर्शनस्यान्यान् प्रत्यप्रत्यायकत्वाद्दर्शनमूलः सम्प्रदायोऽत्र लक्ष्यते ।उभयोरप्यनयोः सदसत्कर्मणोः दुःखसुखे यथाक्रमं न विद्येते इत्यर्थयोरपि तत्त्वदर्शिभिः अन्तस्तु सम्प्रदायस्तु प्रमाणतया दृष्ट इति वा दृष्टस्तु दृष्ट एवेति वा तु शब्दान्वयः ।सत्कर्मणो दुःखं नास्ति, असत्कर्मणः सुखं वा नास्तीत्यनयोरर्थयोर्निर्णायकोपदेशपरम्परारूपसम्प्रदायो महात्मभिर्दृष्ट एवेत्यर्थः । नन्वनादित्वहेतुनाऽहमपि पक्षे निक्षिप्य नित्यत्वेनानुमातव्य इति यदुक्तं त्वया स त्वयुक्तः पक्षः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवात् ।अन्यस्यानादिनित्यस्य मानाभावेनाभावादित्यतो-

ऽन्यदप्यनादिनित्यमेतदप्यनेनोच्यते ॥नासत इति।असतः कारणस्य प्रकृतेरभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्च न विद्यते नास्ति ।तथा सतो ब्रह्मणश्चाभावो द्विरूपोऽभावः न विद्यते । अत्रासतः सतश्चाभावो न विद्यत इत्येकवाक्ये सम्भवति वाक्यद्वयग्रहणं न विद्यते । प्रागुक्तानादित्वानुमाने व्याप्तिसद्भावे आदरसूचनार्थम् ।अत एवाग्रेऽविनाशित्वित्यादिना व्याप्तिग्रहणस्थलमनेकं दर्शयति ।अत्र व्याप्तिस्थलप्रदर्शनार्थं नासतो विद्यते भाव इत्येतावदेव वाच्यम् ।तथाऽपि प्रागुक्तद्वितीयप्रयोगे कृष्णो दृष्टान्तितः ।तत्र साध्यसाधनानुगतिसूचनाय नाभावो विद्यते सत इत्यप्युक्तिः ।तथा च द्वितीयप्रयोगेऽपि व्याप्तिः सुदृढा ।नन्वन्यस्यानादिनित्यत्वे माना (भावात्) भाव इत्युक्तमित्यत आह ॥उभयोरपीति । सदसतोरनादिनित्ययोरन्तस्तु निर्णयभूतपरम्परोपदेशलक्षणसम्प्रदायस्त्वित्यर्थः । तत्त्वदर्शिभिर्दृष्ट इत्यर्थः ।नरहरितीर्थस्तु तत्त्वदर्शिभिरपीत्यपिपदं भिन्नक्रममुपेत्य "प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम" (विष्णु.पु) इत्यागमोऽत्रार्थे मानत्वेन समुच्चीयत इत्याहुः ॥ २.१६॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ २.१७॥

ननु "प्रकृतिः पुरुषः काल" इत्यादिवाक्यानामुपासनार्थत्वात्सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात्प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपस्यैवासिद्धेः पुनरनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्य

भगवान् किमिदानीं प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेन ।किञ्चेदं नित्यं इदं नित्यमिति प्रत्येकमुक्तेन च ।यद्देशतो अनन्तं तत्सर्वं नित्यमेवेत्येवं सङ्ग्राहकसङ्ग्रहीतं वर्णादिजीवादन्यदप्यस्ति । तद्व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यतीत्याह ॥ अविनाशित्विति ।
येनेदं सर्वं ततं व्याप्तं तदकारादिवर्णजातम्, अव्याकृताकाशश्चेत्येवमादिसर्वं अविनाशि तु नित्यमेवेति ।तुरेवेत्यर्थः ।अनादि चेत्यपि ग्राह्यम् ।ननु "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य" इति सूत्रेण सुपसर्गस्यापि च्छान्दसताच्छालिकणिनिप्रत्ययान्ताविनाशिशब्देन स्वाभविक-

विनाशाभावोक्तावपि शापेन वा बलवत्प्रयत्नादिना वा विनाशः किं न स्यादित्यत आह ॥विनाशमिति । अस्य व्याप्तस्य वस्तुनो विनाशं ध्वंसं कश्चिदपि कर्तुं नार्हति ।कुत इत्यत उक्तम् ॥अव्ययस्येति । ह्रासहीनस्येत्यर्थः ।ह्रास एव नास्ति तादृशस्य नाशं न कोऽपि कर्तुमीष्टे इति किमु वाच्यमित्यर्थः ॥ २.१७॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ २.१८॥

ननु "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" (काठक २.५.९) इति श्रुतेः जीवः प्रतिबिम्बः । प्रतिबिम्बश्चोपाधिकृतः प्रतिमुखमिव दर्पणोपाधिकृतम् ।देह एवात्र जीवोपाधिर्नान्योऽस्ति । तथा च जीवचेतना न नित्याः नाशवद्देहोपाधिकत्वात् दर्पणोपाधिकप्रतिमुखवत् । नश्वरबिम्बोपाधिसन्निधिकत्वात् नश्वरमुखदर्पणसन्निधिकप्रतिमुखवदिति प्रतिपक्षग्रस्तमनादिनित्यत्वानुमानमित्यत आह ॥ अन्तवन्त इति ।
एकवचनं भहुवचनार्थे ।शरीराणां नित्यानामिमे परिदृश्यमानाः भौतिकाअः देहाः अन्तवन्तः विनाशिनः इति योजना ।इम इति विशेषणादन्येऽन्तहीना अपि देहाः सन्तीति सूच्यते ।त एवोपाधयो जीवानां नान्तवद्भौतिकदेहा इत्याद्यप्रतिपक्षे हेतुरसिद्धः ।अत एव नित्यस्येते साध्योक्तिः ।जीवाः नित्याः नित्योपाधिकत्वात् व्यतिरेकेण प्रतिमुखवदित्युक्तं भवति ।नित्यस्येत्येवोक्तावीश्वरस्यापि देहोऽन्तवानिति प्राप्नोतीत्यतः शरीरिण इति विशेषणम् ।द्वितीयहेतुरयसिद्ध इत्याह ॥अनाशिन इति । बिम्बोपाधिसन्निधिनाशकृतनाशहीनस्य शरीरिण इत्यन्वयः ।जीवाः नित्याः नित्यबिम्बोपाधि-

सन्निधिकत्वात्व्यतिरेकेण प्रतिमुखवदित्युक्तं भवति ।ननूपाधेर्नित्यत्वेऽपि परिच्छिन्न-

परिमाणस्यैव वस्तुनो बिम्बत्वयोग्यत्वात्परिच्छिन्नयोश्च बिम्बोपाध्योः सन्निधेः दर्पणमुख-

सन्निधेरिव कादाचित्कत्वनियमात्कथं तस्य नित्यतेत्यत आह ॥ अप्रमेयस्येति ।
प्रमा परिमितिः अपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः सर्वगतस्येति यावत् ।जीवे सर्वगतत्वस्याभावादतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयतीति सिंहश्चैत्र इत्यादौ प्रसिद्धेः सर्वगतेश्वरसरूपस्येत्यर्थः । तत्प्रतिबिम्बस्येति यावत् ।सर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बस्य कथं बिम्बोपाधिसन्निधिनाशेन नाशः स्यादिति भावः ।नच सर्वगतस्य प्रतिबिम्बत्वायोगः ।तत्सारूप्यस्यैव प्रतिबिम्बताशब्दार्थत्वात् । तदाह सूत्रकारः ।"ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ" (ब्रह्म.सू २.३.३०) इति । उपसंहरति ॥तस्मादिति ।बिम्बोपाधितत्सन्निधीनां नाशाभावेन तन्नाशप्रयुक्तनाशस्य जीवचेतने अनाशङ्क्यत्वेन प्रतिपक्षानुत्थानात्, न त्वेवाहमित्यत्रोक्तानादिनित्यत्वानुमानेन जीवस्य नित्यत्वात्,

जीर्णदेहहानेऽपि समीचीनदेहान्तरलाभरूपप्रतिनिधिना समाधानसम्भवात्, बन्धुदेहस्पर्शन-

दर्शनाद्यभावनिमित्तशोकस्य च परमपुमर्थहेत्वभिमानत्यागेन निवर्थितुं शक्यत्वात्, भगवत्पूजार्थं हे भरत युद्धस्वेति । नन्वेतदयुक्तम् । जीवेशवरयोर्नित्यत्वाविशेषात्, कुत ईश्वरस्य पूज्यतेत्यतो वा जीवाद्धरेर्विशेषं वक्तुमविनाशित्वित्यादिश्लोकद्वयं प्रवृत्तम् । तथाहि । येन भगवता इदं जगत् कालः गुणजातं ततं व्याप्तम् । कालतो गुणतो देशतश्च यद्विष्ण्वाख्यं ब्रह्म ततिमात्तद्विष्ण्वाख्यं ब्रह्माविनाशि । तुर्विशेषे । "अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तः तदभावो हरेः सदा ॥" इत्युक्तदिशा चतुर्विधनाशहीनमिति विद्धि जानीहीत्यर्थः । विनाशमित्यादिप्राग्वद्व्याख्येयम् । वर्णाकाशादेर-

देशकालाभ्यां व्याप्तत्वेऽपि न गुणतः साऽस्ति । जीवस्य कालतस्ततत्वेऽपि न देशगुणाभ्यां ततिरस्तीति हरेस्ततत्वे विशेषः । अस्त्वेवं हरेः सर्वप्रकारेण विनाशाभावः । तावता जीवादविनाशविषये को हरेर्विशेष इत्यत आह ॥ अन्तवन्त इति । शरीरिणां शीर्यमाणदेहवतां संसारिणामिति यावत् । स्वरूपतो नित्यानां जीवानामिमे देहाः । अन्तवन्तो विनाशवन्तो जनिमन्तश्चेत्यपि ग्राह्यम् । संसारिदेहाः आद्यन्तवन्त इत्युक्त्या मुक्तदेहो नैवमिति लाभान्मुक्तेश्वरस्य हरेः कैमुत्यसिद्धो नित्यदेहः । एवं चोत्पत्तिविनाशवद-

देहवतां च दुःखप्राप्तिरवर्जनीयैव । गुणतोऽपूर्णता व्यक्तैवेति । स्वरूपतो नित्यत्वेऽपि त्रिविध-

नाशवत्वाज्जीवस्य ततो हरेश्चतुर्विधनाशहीनस्यास्ति महान्विशेष इति तत्पूजा कार्येत्युपसंहरति ॥ अनाशिन इति । तस्माज्जीवेभ्योऽतिशयवत्त्वात्, अनाशिनश्चतुर्विधनाशहीनस्याप्रमेयस्य देशकाल-

गुणापरिच्छिन्नस्य हरेः पूजार्थं युध्यस्वेति । किञ्च न केवलं सर्वप्रकारेणाविनाशित्वात्तत्पूजा कार्येति । किन्तु सर्वथैवाविनाशित्वात्स एव स्वतन्त्रः । ततश्च तदधीनत्वान्मुक्तः युद्धादिस्वकर्मणाराधितश्च मोक्षं ददातीत्यतस्तत्पूजा कार्येति भावेन चोक्तमनाशिनोऽप्रमेयस्येति ॥ २.१८॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ २.१९॥

ननु यदुक्तं जीवचैतन्यस्य नित्यत्वं, यच्चोक्तं सर्वथैकप्रकारेणाविनाशित्वादीश्वरः स्वतन्त्रः, अनिच्छया देहनाशात्तन्निमित्तदुःखवत्त्वाच्च जीवः परतन्त्र इति, तज्जीवनित्यत्वपारतन्त्र्ये न युक्ते । हन्ताऽयमस्य हतश्चायमिति हननादिक्रियायाः, जीवे तत्र स्वतन्त्र्यस्य च प्रतीतेरित्यत आह । य इति । यः पुमानेनं जीवं हन्तारं जीवान्तरस्य स्वातन्त्र्येण घातकं वेत्ति, यश्चैनं केनचित्स्वातन्त्र्येण हतं मन्यते, तावुभौ जीवस्याऽनित्यत्वज्ञानी, हननादिक्रियायां जीवस्वातन्त्र्यज्ञानी चेत्युभौ न विजानीतः । जीवनित्यत्वभगवत्स्वातन्त्र्याज्ञानिनौ । भ्रान्ताविति यावत् । कुतो बाधकाद्भ्रान्तित्वकल्पनेत्यत आह ॥ नायमिति । बिम्बनित्यत्वोपाधिनित्यत्वबिम्बसन्निधिनित्यत्वानादित्वरूपोक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति जीवम् । न हन्यते च जीवः । प्रतिबिम्बत्वादेव हेतोर्न स्वतन्त्रः सन्कश्चन हन्तीत्यर्थः । अतो बाधकाद्भ्रान्तित्वम-

इतिभावः । अत्र हननक्रिया जीवक्रियान्तरोपलक्षणम् । सर्वत्र तस्यास्वातन्त्र्यादिति । एनमीश्वरं

जीवचेतनस्य हन्तारं यो मन्यते सोऽपि भ्रान्त एव ।चेतनहननस्येश्वरेणाकरणादित्यपि योजना तात्पर्योक्ता ॥ २.१९॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्
        नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
        न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२.२०॥

यदुक्तं जीवेश्वरयोरुत्पत्तिविनाशराहित्यं, ईश्वरस्य देहतोऽप्युत्पत्त्यभावेन स्वातन्त्र्यं, जीवस्य स्वरूपतो जन्मादिशून्यस्यापि देहोत्पत्त्यादिनास्वातन्त्र्यं, तेष्वर्थेषु प्रमाणत्वेन मन्त्रवर्णमुदाहरति ॥न जायत इति ।तथा हि जीवविषये तावदियं योजना ।अयं जीवः स्वरूपेण न जायते न म्रियते न नश्यति च ।वाशब्दश्चशब्दार्थः ।अग्रेतननञोऽनुकर्षः ।जीवो न जायते चेतर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिह्रासविवर्जितं भूत्वैव कदाचिदचिन्त्यशक्त्या भूतमिव व्यवहारावलम्बहं भवति, "तदैक्षत" (छा.उ ६.२.३) इत्यादिश्रुतेः, तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तन्निमित्त इत्यतो नेत्युच्यते ।अयं जीवः स्वरूपेण भूत्वा कयाचिद्विवक्षया ईश्वरज्ञानवद्भविता न भवति ।कुतो न जायते न म्रियते वेति स्वरूपोत्पत्तिविनाशाभावो जीवस्येत्यत उक्तम् ॥अजो नित्यः शाश्वत इति ।स्वरूपोत्पत्तिविनाशशून्य-

सदैकरूपभगवत्सरूपत्वादित्यर्थः ।अतद्भावे सामानाधिकरण्यस्य सारूप्यगमकत्वात् ।अजनित्यपदाभ्यां बिम्बोत्पत्तिविनाशाभावः, शाश्वतपदेन बिम्बोपाधिसन्निधिजन्मनाशाभावश्च हेतुरुक्तो भवति । ईश्वरज्ञानवद्भूत्वा भविताऽपि चेन्न जीवः तर्हि किंनिमित्तो जननव्यवहारो जीव इत्यत उक्तम् । पुराण इति ।पुराणि देहान् अणति, अण पण गतौ गच्छति देहाद्देहान्तरं प्राप्नोतीति देहयोगनिमित्त इत्यर्थः ।एवं तर्ह्युपाधिभूतदेहनाशात् नाशः स्यादित्यत आह ॥न हन्यत इति ।अन्तवन्त इमे देहा इत्यत्रोक्तदिशा नित्योपाधेरन्यस्य भावात्, एतच्छरीरनाशेऽपि न जीवनाश इति भावः ।ईश्वरविषये तु पूर्वोत्तरार्धे ईश्वरजीवरूपविषयभेदेन योज्ये ।तथा हि वाशब्दादेव पूर्वननु म्रियते वेत्यत्रानुकर्षस्य सिद्धेः नञन्तरवैयर्थ्यात्, नायं भूत्वेत्यत्र श्रुतो नशब्दो न नञ्, किन्तु नृशब्दः ।तथाचायं ना परमपुरुषः न जायते न वा म्रियते, देहयोगवियोगवान्न भवति, नित्यदेह एवेत्यर्थः ।अत एव स्वरूपानाशः कैमुत्यसिद्धः ।देहोत्पत्तिविनाशयोरप्यभावेन स्वातन्त्र्यमपि सिद्धमेवेति भावः ।एवं चेत्कथं तर्हि रामकृष्णादिरूपेण जननव्यवहार इत्यतः, भूत्वा रामकृष्णादिरूपेण सर्वदा भूत्वैव, कदाचिज्जनदृग्विषयत्वादिरूपेण भूयः पुनर्भविता ।न तु देहयोगेनापि भविता ।"किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखां नित्यां स्वकां तनुम् ।प्रदर्शयति लोकस्य जनिरित्युच्यते हरेः ॥" इति तत्त्वनिर्णयोक्तेः अयं जीवोऽप्यजो नित्यश्च ।ईश्वरस्येव जीवस्याप्यनादिनित्यत्वे स्वातन्त्र्यस्यापि प्राप्तेरीश्वरादविशेषः स्यादित्यत उक्तम् ॥शाश्वत इति ।सदैकरूपः, अनाद्यनन्तकालमत्यक्तपारतन्त्र्यादिस्वभाव इत्यर्थः ।कुत एतदित्यत उक्तम् ॥पुराण इति । अनिच्छयाऽपि देहाद्देहान्तरप्राप्तिमत्त्वादिति हेतुगर्भविशेषणमिदम् ।न हि तादृशस्य स्वातन्त्र्यसम्भावनाऽपीति भावः ।एतावान्गुण इत्याह ॥न हन्यते हन्यमाने शरीर इति ॥२.२०॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २.२१॥

"य एनं" इति श्लोके जीवचैतन्यस्य हननं वा हननक्रियायां स्वातन्त्र्यं वा मन्यमानो न जानातित्यत्र जीवचितो बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशहेतुकनित्यत्वप्रतिबिम्बत्वहेतुकारस्वातन्त्र्यरूपहेतू उक्तौ ।यस्तु जीवचितो नित्यत्वं हरेः स्वातन्त्र्यं च जानाति स ज्ञानी ।स्वातन्त्र्याभिमानाभावात् ।हन्ताऽहमिति वा अस्यायं हन्तेति वा न जानातीत्यज्ञानेऽभिमानाभावोऽपरो हेतुरुच्यते ॥वेदेति ।अविनाशिनं बिम्बनाशादिनिमित्तकनाशहीनम् ।मात्रास्पर्शा इत्यत्रोक्तदिशाऽभिमानकृता एव रागद्वेषसुखादिदोषाः न तो स्वत इति स्वतोदोषहीनमिति वा ।दुष्टेषु नष्टशब्दप्रयोगान्नाशोऽत्र दोषो ध्येयः ।नित्यं स्वाभाविकनाशहीनम् ।अजमुत्पत्तिहीनम् ।अव्ययं स्वरूपविकारशून्यम् ।एनं जीवम् ।यद्वा अविनाशिनं नित्यं स्वरूपतो नाशहीनम् ।अजं जन्महीनम् ।अव्ययं निर्विकारम् ।अत एव सर्वस्वतन्त्रमेनमीश्वरं यो वेद जानाति स पुरुषो ज्ञानी कथं केन प्रकारेण कं घातयति कं वा हन्ति ।घातयाम्येनमिति वा हन्म्येनमिति वा भावं न करोतीत्यर्थः ॥२.२१॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२.२२॥

पूवत्र पुराणपदेन जीवस्य देहाद्देहान्तरप्राप्तिरुक्ता ।सा तु देहान्यनित्यजीवस्य सत्व एव युक्ता ।कौमारं यौवनं जरा इत्यत्र देहात्मविवेकोक्तावपि कौमारादिदेहानामतिभिन्नत्वाभावान्न तेन देहात्मनोर्विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणो विवेकः स्फुटमनुभवारूढो भवतीत्यतो दृष्टान्तान्तरेण तमुपपादयति ॥वासांसीति ।यद्वा, ईश्वरस्य देहतः स्वरूपतश्च नित्यत्वेन तद्विषये शोकाभावेऽपि जीवविषये तु स भविष्यति ।जीवो नित्यस्तद्देहयोगवियोगौ कौमारादिदेहवदेवेत्युक्तावपि सर्वलोकप्रसिद्धजनिमृतिसत्त्वात्, युद्धे च तत्प्राप्तेस्तन्निमित्तः शोक इत्यत आह ॥वासांसीति । शरीरयोगवियोगयोः कौमारादिवच्छोककारणत्वाभावोऽङ्गीकृतश्चेत्तर्हि जनिमृती अपि न शोककारणम् । देहयोगवियोगयोरेव जनिमृतिशब्दार्थत्वादितिभावः ।यद्वा, वाससो जरावत् स्वशरीरे जरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातन्त्र्यं जीवस्य ज्ञेयमित्यनेनोच्यते ।श्लोकार्थस्तु व्यक्तः ॥२.२१॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२.२३॥

ननु जीवचितः कालकृतस्य बिम्बनाशादिनिमित्तकृतस्य च नाशस्याभावेऽपि दक्षशिरच्छेद इव शास्त्रादिप्रबलहेतुना नाशोऽस्ति किमित्यत आह ॥नैनमिति ।एनं देहीति प्रकृतं जीवं न क्लेदयन्ति । मृदुकरणेन शिथिलं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२.२३॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२.२४॥

ननु न च्छिन्दन्तीत्यादिलट्प्रयोगेण वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधादिदानीं दृश्यमानत्वेनात्मनः

प्राग्विनाशाभावेऽप्युत्तरत्र शस्त्रादिना विनाशः स्यादित्यतः छेदादियोग्यतैवात्मनो नास्तीत्याह ॥ अच्छेद्योऽयमिति ।अयं जीवः "कृत्याः प्राङ्ण्वुल" इति सूत्रेणोक्तकृत्यसञ्ज्ञकस्य ण्यप्रत्ययस्यार्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे छिदि दहेत्यादेर्धातोर्विधानाच्छेदनाद्यर्हो न भवतीत्यर्थः ।अयमयमिति पृथग्वचनं यो यो जीवः स सर्वोऽयेवंरूप इति प्रदर्शनाय ।कुतो नार्हतेत्यत उक्तम् ॥नित्य इत्यादि । सर्वगतः स्थाणुरिति पदविभागः ।नित्य इति सर्वगत इत्यस्य विशेषणम् ।सर्वगतपदेन सर्वगतत्वविशिष्ट उच्यते ।नित्यः सर्वगतत्वविशिष्ट इत्युक्ते "सविशेषणे ही"ति न्यायेन नित्यत्वं सर्वगतत्वरूपविशेषणमुपसङ्क्रामति ।नित्यं यत्सर्वगतत्वमिति ।तद्वान्सर्वगत इत्यर्थः । स्थाणुरिति यत्किञ्चिन्निमित्तकृतविकारहीनः ।अजो नित्यः शाश्वत इत्यत्र शाश्वतपदेन सामान्यतो विकाराभावोक्तावपीह नैमित्तिकनिषेधप्रकरणान्नैमित्तिकविकाराभावोक्तर्थं (???) स्थाणुरित्युक्तम् । अतो न पुनरुक्तता ।अचलः प्राकृतचलनहीनः, सनातनः वक्ष्यमाणदिशा सशब्द इत्यर्थः । त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते, विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इत्यादि श्रुतिस्मृतिरूपशब्दसहितः, तत्प्रतिपाद्य इति यावत् ।तथा च स्थाणुत्वेऽपि हरेः "तदैक्षत" (छा.उ ६.२.३) इत्याद्युक्तकर्तृत्वमचिन्त्यशक्त्यैवं युक्तम् ।न तु पररीत्या मायावशादित्युक्तं भवति ।ननु नित्य इत्यादिविशेषणविशिष्टस्येश्वरत्वादयं जीवो नित्यः सर्वगः (गतः) स्थाणुरिति भगवदभेदोक्तिरयुक्तेति चेत् ।सत्यम् ।उक्तानुपपत्तेरेवाभेदोक्तिरत्र अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयतीति न्यायाद्गौणी नेया, नित्यसर्वगतत्वादियुक्तभगवत्सरूपोऽयं जीव इति । उक्तगुणकेश्वरप्रतिबिम्बो जीव इति यावत् ।तावता कथं छेदनाद्यनर्हो जीव इति शङ्कानिरास इति चेत्, यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तत्समानधर्मक इति व्याप्तिबलेन जीवस्य स्थाणुत्वादीश्वरधर्मसमानधर्मप्राप्तेरिति तात्पर्यात् ।अनाशिनोऽप्रमेयस्येत्यत्र अजो नित्यः शाश्वत इत्यत्र नित्य इति प्रकृतार्थे च जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वोक्तावपि न पुनरुक्तता शङ्क्या । तत्तच्छङ्कानिवर्तकत्वेन भिन्नगुणविशिष्टेश्वरप्रतिबिम्बत्वस्य तत्र तत्र कथनादिति ज्ञेयम् । ननु सयुक्तिकमच्छेद्यत्वाद्युक्त्यैव नैमित्तिकनाशशङ्कानिरासात् नैनमिति व्यर्थमिति चेत्, "प्रवृत्ते शस्त्रसंपात" इत्युक्तेः प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेरदृष्टेरात्मनः छेदाद्ययोग्यत्वं युक्तमिति प्रदर्शनार्थत्वात् ।यद्वा नैनमित्यादिश्लोक ईश्वरविषयः ।तथा हि, वेदाविनाशिनमित्यत्रेश्वरय स्वतो नाशाभावोक्त्या तन्निमित्तशोकाभावेऽपि युद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेण च्छेदादिप्रसक्तेस्तन्निमित्तशोको ममेत्यत आह ॥नैनमिति ।"य एवं वेत्ती"ति श्लोके प्रकृतमीश्वरम् । शिष्टं व्यक्तम् ।एतेनेश्वरस्य देहतोऽपि च्छेदाद्यभावात् स्वातन्त्र्यमित्युक्तं भवति ।एनमेनमिति पृथक् पृथग्वचनं सर्वरूपाणामेवंभाव-प्रदर्शनाय ।एवमव्यक्तोऽयमित्यत्रापि ।ननु जीवस्य स्वतो नाशाभावेऽपि युद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेण छेदादिः स्यादित्यत आह ॥अच्छेद्योऽयमिति । अयं जीवः ।ननु जीवस्यापीश्वरवदच्छेद्यत्वादिसत्वे सर्वसाम्यं स्यात् ।तथा च किं तत्पूजयेत्यतो जीवस्य नित्यमीशाधीनतामाह ॥नित्य इति ॥सर्वगतस्थाणुरित्येकं पदम् ।नित्य इति योग्यतया स्थितिरूपक्रियाविशेषणम् ।"क्रीयाव्ययविशेषणानां च नपुंसकत्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्य" मित्येतन्नाश्रितम् ।अयं जीवः ।नित्यः नित्यं सर्वगते हरौ तिष्ठतीति नित्यः ।सर्वगतस्थः । तदधीनतया सदा स्थित इति यावत् ।स चासावणुश्च सर्वगतस्थाणुरित्यर्थः ।ईशजीवयोः सर्वगतत्वाणुत्वरूपवैषम्यान्न सर्वसाम्यमिति भावेन सर्वगतेति अणुरिति चोक्तम् ।ननु जीवस्येशाधीनत्वं यदा न स्यात्तदा स्यात्सर्वसाम्यम् ।तथा च न तत्पूजा कार्येत्यत आह ॥अचल इति । सर्वगतस्थपदं बुद्धिविविक्तमाकृष्यते भावप्रधानम् ।सर्वगतस्थत्वान्न कदाचिच्छलतीत्यचलः । नित्यं सर्वगतस्थ इत्युक्त्यैवास्यार्थस्य लाभेऽपि केनचिद्वरादिनिमित्तेनापि न तदधीनत्वस्य नाश इति

नैमित्तिकनाशा-
भावोक्त्यर्थमचल इत्युक्तिः ।कुतः सदा हर्यधीनत्वं जीवस्येत्यत उक्तम् ॥सनातन इति॥ नादेन विधिनिषेधरूपशब्देन सह वर्तत इति सनादः ।सनाद एव सनातनः ।दशब्दस्य च्छान्दसस्तनादेशः ।विधिनिषेधबद्धत्वात्सदातदधीन इति भावः ।तदुक्तं विष्णुपुराणे । 'नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थित' इत्यादि ॥२.२४॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२.२५॥

नन्वणोर्जीवस्याधारः परमात्मा सर्वगतश्चेत्कुतस्तथा न दृश्यत इत्यत आह ॥अव्यक्तोऽयमिति ॥ अयं सर्वगतपदेन प्रकृतो हरिः ।ननु नैनमिति श्लोके देहतोऽपि छेदाद्यभावात्स्वतन्त्रो हरिरित्युक्तम् । देहवान्सर्वगतश्चेत्कथमव्यक्त इत्यतः अचिन्योऽयमिति ।अचिन्त्यशक्तिक इत्यर्थः ।एतेन हरेरव्यक्तत्वे तद्दर्शनश्रुत्यप्रामाण्यमिति निरस्तम् ।तदाह सूत्रे ।"ॐ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गं ॐ" (ब्रह्म.सू ३.२.२७) इति ।अचिन्त्यशक्तेः प्रतिबन्धे नाशे वा तस्य प्रतीतिप्रसङ्गं इत्यत उक्तम् ॥ अविकार्योऽयमिति ॥सा शक्तिर्न क्दाऽप्यन्यथा भवतीत्यर्थः ।कुत एतदच्छेद्यदेहत्वादीत्यत उक्तम् ॥ उच्यत इति ।"सद्देहः सुखगन्धश्च" इत्यादितात्पर्योदाहृतश्रुतिष्वेतत्सर्वं हरेरुच्यत इत्यर्थः । अयमयमिति पृथग्वचनं सर्वरूपाणामेवंभावप्रदर्शनार्थम् ।तेनायमयमव्यक्तोऽयमयमचिन्त्योअयम-

अयमविकर्य इतीदंशब्दो वीप्सारूपेणानेकरूपपरामर्शीति सूचितम् ।नैनमित्यत्रापि पूर्वश्लोके एनमेनमिति बहुशब्दयोगेन बहुरूपपरामर्श इत्युक्तं भवति ।अन्यथा नञः एनमित्यस्य च पुनःपुनरुक्तिरयुक्ता स्यादिति भावः ।एवं सर्वशङ्कोद्धारेणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्योपसंहरति ॥तस्मादिति ॥ बिम्बोपाधितत्सन्निधिनाशनिमित्तस्य शापादिनिमित्तस्य शस्त्रास्त्रादि निमित्तकस्य च नाशस्याभावेनात्मनो नित्यत्वादेनं जीवमेवं नित्यत्वादिना विदित्वा शोचितुं नार्हसीति ।अथवा अस्त्वेवं भगवानेव नित्यः सर्वगतस्थाणुरित्यादावुक्तदिशा स्वतन्त्रः, ततश्च किमित्यत आह ॥तस्मादिति ॥हरेरेव सर्वस्वतन्त्रत्वेनाखिलदुःखनिवृत्तिविशिष्टपुमर्थप्रदत्वात्, एवं युद्धादिस्वकर्मणाऽव्यक्तत्वादि-

रूपेणैनं भगवन्तं ज्ञात्वा शोचितुं संसारदुःखमनुभवितुं नार्हसि मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः ।अत उक्तरूपेण तं ज्ञात्वा युद्धादिस्वकर्मणा तमाराध्याशेषदुःखं परिहरेति भावः ॥२.२५॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२.२६॥

अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं, अथाऽपि देहयोगवियोगरूपजनिमृती स्त एव ।युद्धे च मृतिर्नियता । अतस्तन्निमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इत्यत आह ॥अथ चेति ॥ नित्यशब्दोऽत्रावधारणे ।एनं जीवं नित्यजातं देहयोगरूपजनिमन्तमेव, नित्यं मृतं देहवियोगरूपमृतिमन्तमेव त्वं मन्यसे चेत्तथाऽपि हे महाबहो एनं जीवं शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥२.२६॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२.२७॥

पूर्वार्धेनार्जुनशङ्कामनूद्योत्तरार्धेन तथाऽपि त्वं न शोचितुमर्हसीत्येवोक्तम् ।न तु तत्र हेतुरुक्तः ।
अतः शोकाभावे हेत्वाका क्षायां जन्ममरणयोर्यावन्मोक्षं नियतत्वादिति हेतूक्तिपूर्वं साध्यमाह ॥जातस्येति ॥
ध्रुवो नियत इत्यर्थः ।मृत्युर्मृतिः ।तस्माज्जन्ममृत्योर्नियतत्वादित्यर्थः ॥२.२७॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२.२८॥

एतदेव जन्ममृतिस्वरूपोक्त्या स्पष्टयति ॥अव्यक्तेति ॥अव्यक्तं प्रधानमादिरुत्पत्तिकारणं येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि जीवशरीराणि, व्यक्तमध्यानि व्यक्तं कार्यतापत्त्यावस्थानं मध्यं जन्मनिधनान्तरालमेषां तानि व्यक्तमध्यानि, अव्यक्ते प्रधाने निधनं लयो येषां तानि अव्यक्तनिधनान्येव । तत्र तेष्वेवंरूपेषु भूतेषु का परिदेवना कः शोक इति ।यद्वा कृष्णेनैवं स्वयं युक्तीरुक्त्वा शोको न कार्य इत्युक्तम् ।तत्र देहनाशस्यावश्यंभावित्वं यदुक्तं तन्नास्माभिः साध्यं, भवतोऽपि सिद्धं तेनैव शोको न कार्य इत्याह ॥अथ चेति ।अत्र नित्यशब्दो नियतवाची ।"नित्यं नियतमेव चे"ति वचनात् ।अथेत्यस्य तिष्टतु तावदं प्राचीनो विस्तर इत्यर्थः ।एनं जीवं नित्यजातं नियतजनिमन्तं नित्यं मृतं वा नियतमृतिमन्तं त्वं मन्यसे चेत्, यदि यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे नियते इति स्वयमेव मन्यसे, तथाऽपि तावन्मात्रज्ञानेनापि एनं जीवं शोचितुं नार्हसि ।जन्ममरणयोरवर्जनीयतया नियमेन प्राप्नुवतोस्त्वयैव ज्ञातत्वात्, ।अवर्जनीये कथं शोक इति भावः ।एवं चास्मिन्नेव श्लोके शोकाभावे जनिमृतिनियमरूपो हेतुः स्पष्टमेवावगम्यत इति पुनस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षाभावादेतद्विवरणपरे जातस्येत्यादिश्लोकद्वये जीवस्य जनिमृतिनैयत्याऽनुवादः प्रागभिप्रेतजीवास्वातन्त्र्ये च हेतुत्वेनेति का तत्र परिवेदनेत्यनन्तरं तस्माज्जीवस्य जनिमृतिनियमवत्त्वाज्जीवे शोको यथा न कर्यः तथा स्वतन्त्र्यबुद्धिश्च न कार्येति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थो ज्ञेयः ॥२.२८॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्
आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२.२९॥

तर्हि कुत्र सा कार्या नैनमित्यादौ सा बुद्धिर्भगवति कार्येत्युक्तावपि सा किं भगवत्येव कार्या, अथ ततोऽन्यत्रापि क्वचिदित्याशङ्कां वतिप्रत्ययप्रयोगबलेन परिहरन् भगवत्स्वातन्त्र्यं प्रागुक्तमुपसंहरति ॥आश्चर्यवदिति ।कश्चित्सात्त्विकप्रकृतिः एनमव्यक्त इत्यत्र प्रकृतमेनमीश्वरमाश्चर्यवत्पश्यति । आश्चर्यत्वेन सर्वस्वतन्त्रत्वेन सन्तमेव तमाश्चर्यवत्स्वतन्त्रवद्यथा भवति तथा पश्यतीति क्रियाविशेषणम् ।गगनं गगनाकारमित्यादिवत् ।आश्चर्यभूतस्य हरेरेवाश्चर्यवदिति स्वोपमामुखेन हरेरितरस्य स्वातन्त्र्याभावज्ञापनायाश्चर्यवदिति वत्यन्तोक्तिः ।अन्यश्च तथैव द्रष्टृवदेव आश्चर्यत्वेन सन्तमेनमाश्चर्यवद्यथा भवति तथा वदति ।सागरं सागरोपममितिवदन्यदाश्चर्यवस्तु नेति ज्ञापनाय स्वोपमत्वेन वक्तीत्यर्थः ।अन्यश्च सात्विकः आश्चर्यत्वेन सन्तमेनं हरिं आश्चर्यवद्यथा भवति तथा, रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिचेतिवत्, अन्यदाश्चर्यतया श्रोतव्यं वस्तु नेति ज्ञापनाय स्वोपमत्वेन श्रृणोति ।कश्चिच्च सात्विक एनमाश्चर्यतया सन्तं हरिं श्रुत्वाऽपि नैव वेद । अत्यद्भुतवस्तुत्वादितिभावः ।ईश्वरस्य सर्वान्प्रत्याश्चर्यत्वेऽपि विपरीतदर्शनामसुरादीनां बहूनां

भावात्, यथावद्दर्शी यथावद्वादी च कश्चिद् कश्चिदेवेति ज्ञापनाय कश्चिदित्याद्युक्तिः ॥२.२९॥
यद्वोपसंहारपरोत्तरश्लोकोपयुक्तत्वेनाप्रमेयस्येत्यादिना प्राङ्महिमोक्तावपि पुनर्महिमान्तरमाह ॥
आश्चर्यवदिति ।वतिरत्र एवकारार्थः ।एनं पूर्वत्र प्रकृतं जीवं, यः कश्चिदजादिलक्षणेश्वर-

सरूपत्वतदधीनत्वादिना पश्यति स पुमानाश्चर्यवत् ।आश्चर्य एव ।उक्तरूपेणैनं जीवं वदन्
श्रृण्वंश्चाश्चर्य एव दुर्लभ एवेत्यर्थः ।सर्वेषामप्यहमित्यात्मदर्शनादिभावात् दर्शनादिमान्कथं
दुर्लभ इत्यत उक्तमुपपादयति ॥श्रुत्वेति ।दृष्ट्वा उक्त्वेत्यपि ग्राह्यम् ।सामान्यतो दर्शनादौ
सत्यप्युक्तरूपेण सम्यक् न वेदेति सम्यग्ज्ञानी दुर्लभ इत्यर्थः ।प्रतिबिम्बभूतजीवस्यापि सम्यग्ज्ञानी
दुर्लभः । किमीश्वरसामर्थ्यं वर्णनीयमितीश्वरसामर्थ्योक्तिर्ध्येया (ज्ञेया) ॥२.२९॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२.३०॥

यदेतज्जीवस्य न त्वं नेम इत्यादिना नित्यत्वमुक्तम्, तत्स्वाभाविकत्वान्नेशाधीनम् ।तथा च सर्वं परमेश्वराधीनं स एव सर्वस्वतन्त्र इत्युक्तमतस्तद्विरोध इत्यतः तदपि "द्रव्यं कर्म च" इत्यादेरीश्वरायत्तमित्याह ॥देहीति ।सर्वस्य देहिनः, देहे स्थूलदेहे सूक्ष्मलिङ्गदेहे चिद्रूपस्वरूपदेहे च, अयं पूर्वप्रकृतो हरिः रक्षकत्वेन तिष्ठति ।अतो देही जीवो नित्यमवध्यः ।हे भारत, तस्माद्रक्षकतया स्थितत्वेन नित्यमवध्यत्वात्सर्वाणि भूतानि त्वं शोचितुं नार्हसीत्यर्थः । (यद्वा) देहयोगवियोगयोर्नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वाद्बिम्बनाशादिनिमित्तनाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युपसंहरति ।देहीति ।प्राग्वदेव पूर्वार्धस्यार्थः ।तस्मादित्यस्य तु देहयोगवियोगयोरवर्जनीयत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वेन सर्वथैवानाशादित्यर्थः । भगवत्सरूपत्वेऽप्यनाशः कुत इत्यतोऽतिसमर्थो भगवानिति तत्सामर्थं प्रागुक्तमिति तस्य तदुपसंहारोपयुक्तता ध्येयेति ॥२.३०॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥२.३१॥

यदुक्तं प्राक् वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायत इति तत्राह ॥स्वधर्ममिति ।यद्वा न केवलमात्मनित्यत्वादशोकः ।किं तर्हीत्यत आह ॥स्वधर्ममिति ।न केवलमात्मनोऽविनाशादेवाविकम्पः । स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकम्पितुं शरीरे कम्पं सर्वावयवचेष्टां कर्तुं नार्हसीत्यर्थः ।यच्चोक्तं "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहव" इति तत्राह ।धर्म्यादिति ।परलोकसुखहेतुधर्मः, तत्सम्बन्धि तज्जनकमिति यावत् ।यद्वा धारकत्वाद्धर्मोहरिः, तत्पूजारूपं तत्तद्धर्म्यं तस्माद्युद्धादन्यच्छ्रेयः क्षत्रियस्य न विद्यते हि प्रसिद्धमेतत् ॥२.३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥२.३२॥

किञ्च स्वयमेव महति श्रेयसि प्राप्ते विकम्पोऽनुचित इत्याह ॥यदृच्छयेति ।यदृच्छयाऽप्रयत्नेनोपपन्नं प्राप्तम् ।"यदृच्छा हि तदिच्छा स्यात्" इत्युक्तेरीश्वरेच्छाप्राप्तमिति वा ।अपावृतमपगतावरणं

स्वर्गद्वारं च पारत्रिकसुखसाधनमिति यावत् । ईदृशं भगवत्पूजात्वेन स्वधर्मत्वेन स्थितं युद्धं सुखिनः सुखहेतुपुण्यवन्तः क्षत्रियाः हे पार्थ लभन्ते प्राप्नुवन्ति । यद्वा ईदृशं युद्धं ये क्षत्रियाः लभन्ते ते सुखिन इत्यर्थः । तेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम इति निरस्तम् ॥ २.३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ २.३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ २.३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ २.३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ २.३६ ॥

युद्धाकरणेऽनर्थप्राप्त्युक्त्या च तत्कर्तव्यतामाह ॥ अथ चेदित्यादिचतुर्भिः । अथ चेत् यदृच्छया पारत्रिकसुखहेतुत्वेन च प्राप्तमपि । धर्म्यं प्राग्वत् । इमं सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि न कुर्याः । तर्हि ततः स्वधर्मभूतयुद्धाकरणात् न केवलं धर्मकीर्त्योर्हानिः स्वविहितधर्मत्यागात्पापं चावाप्स्यसि ॥ २.३३ ॥ अपकीर्तिं चावाप्स्यसीत्याह ॥ अकीर्तिं चेति । अपि चाकीर्तिं अपकीर्तिम् । अव्ययां शाश्वतीम् । अस्तु को दोष इत्यत आह ॥ सम्भावितस्येति । लोके बहुमतस्य, अतिरिच्यते अधिका भवति ॥ २.३४ ॥ दयालुत्वान्निवृत्तोऽयमिति कीर्तिमेव कथयिष्यन्तीत्यत आह ॥ भयादिति । मंस्यन्ते ज्ञास्यन्ते । महारथस्वरूपमुक्तं पूर्वाध्याये । मन्यन्तां ते, ततः का हानिरित्यत आह ॥ येषामिति । येषां महारथानां त्वं बहुमतो भूत्वाऽसीः तेषां पुरत एव लाघवं यास्यसीत्यर्थः ॥ २.३५ ॥ न केवलं लाघवप्राप्तिः । तवाहिताः शत्रवः अवाच्यवादान्वचनानर्हशब्दान्बहून्वदिष्यन्ति । ततः शत्रुकृतनिन्दादिश्रवणात् दुःखतरं अतिशयितदुःखं किं नु ? न किमपीत्यर्थः ॥ २.३६ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ २.३७ ॥

यच्चोक्तं 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति जयः सन्दिग्ध इति, पक्षद्वयेऽप्यहानिरित्याह ॥ हतो वेति । जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमित्यत्र स्वर्गं च पश्चात्प्राप्स्यसीत्यपि ध्येयम् । 'ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः । ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात्' इति श्रुतौ ये शूराः प्रधनेषु युद्धेषु युध्यन्ते । ये च तत्र म्रियन्ते ये च सहस्रसङ्ख्याकदक्षिणादातारः तानेवाऽयं प्रेतोऽपि गच्छतादिति यमं प्रति प्रेतस्य स्वर्गप्रार्थनात् । तत्र च ये युध्यन्ते तान्प्रेतो गच्छतादिति युद्धशूराणां जयेऽपि स्वर्गप्राप्तेरत्र श्रुताववगमात् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि फलभावाद्युद्धाय कृतनिश्चयः सन्नुत्तिष्ठ सन्नद्धो भवेत्यर्थः ॥ २.३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ २.३८॥

यच्चोक्तं "पापमेवाश्रयेदस्मान्" इति तत्राह ॥ सुखेति । यथा दुःखमनुपादेयं तथा वैषयिकसुखमप्यनुपादेयमित्यनुपादेयत्वेन दुःखसमं सुखं कृत्वेत्यर्थः ।लाभालाभावित्यादावपि समावित्यनुषङ्गः ।अनुपादेयत्वेनालाभसमं लाभं कृत्वेत्यर्थः ।जयाजयावित्यत्राप्येवमर्थो ध्येयः । सुखाद्यभिलाषं हित्वा भगवत्पूजारूपोऽयं स्वधर्म इति बुध्वेति यावत् ।युद्धाय युज्यस्व युङ्क्ष्व । ततो भगवद्भक्तिपूर्वकं स्वधर्मतयाऽनुष्ठानात्पापं नैवाप्स्यसि ।प्रत्युत पुण्यमेवाप्स्यसीत्यर्थः ॥२.३८॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ २.३९ ॥

'न त्वेवे' त्यादिग्रन्थोक्तार्थोपसंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भं प्रतिजानीते ॥एषेति । अत्र साङ्ख्यशब्दो जीवेश्वरज्ञानपरः । 'न त्वं नेम' इत्यादिना जीवस्य प्राधान्येन, तादर्थ्येन न त्वेवाहमित्यादिनेश्वरस्येति द्वयोरपि प्रकृतत्वात् ।बुद्धिशब्दश्च बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या बोधजनकवाक्यपरः ।योगशब्दश्च युज्यते प्राप्यते फलमनेनेति करणव्युत्पत्त्योपायपरः ।अयमर्थः । हे पार्थ, साङ्ख्ये जीवेश्वरस्वरूपज्ञानविषये तज्जननार्थ (तज्ज्ञानार्थ)मिति यावत् ।एषा न त्वेवाहमित्यारभ्य देही नित्यमवध्य इत्यन्ता ।बुद्धिः तदुभयस्वरूपबोधजनिका वाक् वाक्यानीति यावत् । ते तुभ्यमभिहिता उक्ता ।योगे तज्ज्ञानहेतूपायविषये तु, उपायज्ञानार्थमिति यावत् ।इमां 'त्रैगुण्यविषया' इत्यादिनाऽऽषष्ठसमाप्ति वक्ष्यमाणां बुद्धिं उपायबोधजनिकां वाचं वाक्यानीति यावत् । श्रुणु ।श्रवणमात्रस्य विधिना विनापि सम्भवाच्छ्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः ।अत्र वागभिहितेति यौगिकबुद्धिपदेन तदुक्तिर्नाविशदं वाङ्मात्रमुक्तम् ।किन्तु तदवबोधो यथोत्पद्येत तथोक्तमिति ज्ञापनायेति ध्येयम् ।आदरजननाय योगं प्रशंसति ॥बुद्धयेत्यादिसार्धश्लोकेन ।यया मद्वाग्जन्यया बुद्ध्या ज्ञानोपायबुध्या युक्तः सन् तदनुष्ठानद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारातिशयं प्राप्य कर्मबन्धं संसारं निःशेषतः प्रहास्यसि मुक्तो भविष्यसि ॥ २.३९॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ २.४०॥

किञ्च इह वक्ष्यमाणे योगशब्दितज्ञानोपायभूतनिष्कामविष्णवाराधनरूपकर्मविषये अभिक्रमस्योपक्रमस्य नाशो नास्ति ।उपक्रममात्रस्यापि निष्फलता नास्तीत्यर्थः ।प्रारम्भमात्रमिच्छा वा इत्यादेः उपक्रान्तविष्णुधर्मविच्छेदे वा विष्णुधर्मवतोऽन्यधर्माकरणे वा प्रत्यवायो न विद्यते ।अस्य धर्मस्य विष्णुपूजात्मकनिष्कामकर्मणः स्वल्पमपि एकांशोऽपि महतो भयात्संसारभयात् त्रायते रक्षति । तस्मात्तत्र निष्ठां कुर्विति भावः ।ननु "ज्ञानं हि जैवमुक्तमि"ति भाष्योक्तेः जीवतत्त्वं प्रागुक्तम् । ब्रह्मज्ञानोपायश्च वक्ष्यते ।न हि निवृत्त्कर्मानुष्ठानादिरूपो योगो जीवज्ञानहेतुः ।अतः कथं पूर्वोत्तरप्रकरणयोः साध्यसाधनविषयतया सङ्गतत्वम् ।मैवम् ।"श्रुत्वाऽप्येनं" इत्यत्र भगवत्प्रतिबिम्बत्वादिना जीवचैतन्यवेदी दुर्लभ इत्युक्त्या तादृशत्वेन तज्ज्ञानोपायस्याप्याकाङ्क्षितत्वेन वक्ष्यमाणनिवृत्तकर्मानुष्ठानाराधितभगवत्प्रीतेरेवेश्वरत्त्वज्ञानस्योपायत्वात् ।तदर्थ्येन प्रकृतस्यापीश्वरस्य तस्मादेवं विदित्वैनं इत्यत्र स्वातन्त्र्यादिना ज्ञानस्य मोक्षादिसर्वपुमर्थहेतुत्वोक्त्या तज्ज्ञानोपायस्याप्याकाङ्क्षितत्वात् ।वक्ष्यमाणसाधनस्य च यथावत्तया परापरतत्त्वज्ञानोपायत्त्वान्न

पूर्वोत्तरप्रकरणयोरसङ्गतिः ।अत्र योगस्यानेकाध्यायप्रतिपाद्यत्वाच्छ्रोतुमनः समाधानाय पूर्वसङ्गतत्वेन प्रतिज्ञाकरणसार्थक्यं ज्ञेयम् ॥ २.४०॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ २.४१॥

ननु ज्ञानोपायविषया वाचोऽन्योन्यविरुद्धा बह्व्यो मतभेदेन सन्ति ।अतः कथमेकत्र त्वदीयायामेवोपायविषयवाचि निष्ठाशब्दितं विश्वासं करोमित्यत आह ॥व्यवसायेति ।व्यवसायात्मिका प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयात्मिका निश्चयजनिका बुद्धिः करणव्युत्पत्त्या वाक् ।एकैव एकोपायविषयैव इह लोके वेदे च ।न तत्र विप्रतिपत्तिरस्ति ।स एव वैष्णवधर्मानुष्ठानहेतुः ।अव्यवसायिनां प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयहीनानां बुद्धयःउपायविषयाः वाचः बहुशाखाः बहुमुखाः विरुद्धनानार्थविषयाः अनन्ताश्च ।तथा च कथमप्रामाणिकमतविवादेन प्रामाणिकेऽर्थे अविश्वासः । मया वक्ष्यमाणोपायस्तु प्रामाणिक इति तत्र तत्र व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥ २.४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ २.४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ २.४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ २.४४॥

नन्ववैदिकमतानामप्रामाणिकत्वेन तत्राविश्वासेऽपि वैदिकेष्वपि केचित्कर्माणि स्वर्गफलान्येवाहुः । त्वया तु काम्यार्थान्येव स्वर्गादिफलानि, निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितानि तु ज्ञानार्थानीत्याभिप्रेयते ।तथा च कथं त्वद्वचने निष्ठा स्यादित्यतस्तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दामाह ॥यामित्यादित्रयेण ।वेदवादरताः वेदैर्यदापातत उच्यते कर्मादि तत्रैव रताः ।वेदोक्तविष्णुमहिमविवादपूर्वकं वेदपाठका वा निरर्थकवेदपाठका वा ।अत एवाविपश्चितः ।वेदतात्पर्यार्थापरिज्ञानिनः ।अन्यन्मोक्षाख्यफलं वा ब्रह्मस्वरूपं वा नास्तीति वादिनः कामात्मानःकाम्यफलमनस्काः भोगचित्ता इति वा ।स्वर्गपराः स्वर्गतात्पर्यकाः स्वर्गमेव परमपुमर्थं मन्यमाना इति यावत् ।जन्म च कर्म च तत्फलं च प्रददातीति तथाविधां क्रियाविशेषबहुलां बहुकर्मविशेषप्रतिपादिकां यामिमां वाचं पुष्पितां सञ्जातपुष्पां मोक्षफलमपेक्ष्य पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलकां भोगैश्वर्यप्राप्तिं प्रति प्रवदन्ति ।तया वाचाऽपहृतचेतसां भोगैश्वर्ययोरासक्तचित्तानां व्यवसायात्मिका सम्यक् प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयरूपा बुद्धिः समाधौ भगवति मनःसमाधानार्थं न विधीयते ।तस्यैव परमपुमर्थहेतुत्वादिति भावः ।यद्वा अव्यवसायबुद्धिः केन कारणेन भवति यत्परित्यागात्सा बुद्धिर्न भवति इत्यतोऽव्यवसायबुद्धेः कारणमाह ॥ यामिति ।योजना तु पूर्ववदेव । वेदतात्पर्यविषयीभूतभगवत्स्वरूपमोक्षस्वरूपयोरज्ञानिनामापातप्रतीतार्थमादाय स्वर्गादिफलका वेदा इति वादिनां भोगैश्वर्यसक्तानामसद्वादिनां वाक्यान्यव्यवसायबुद्धिकारणम् ।तत्त्यागे च सा

बुद्धिर्न भवतीति भावः ।अत्र पक्षे समाधावित्यस्य तत्त्वविषयतया दार्ढ्यार्थमित्यर्थः ।तस्यैव विष्णुधर्मानुष्ठानहेतुत्वादिति ॥ २.४२॥ २.४३॥ २.४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ २.४५॥

"एवं योगे त्विमां श्रुण्वि"ति योगोक्तिं प्रतिज्ञाय तत्रादरजननाय सार्धश्लोकेन तं प्रशस्य स्वोक्तौ निष्ठाभावे कारणीभूतमतान्तरविधानं च श्लोकत्रयेण तन्निन्दोक्त्या निरस्येदानीं प्रतिज्ञातं योगं प्राधान्येनाह ॥त्रैगुण्येत्यादिना आषष्ठाध्यायसमाप्ति ।"बहूनि मे व्यतीतानि" इत्यादेः प्रासङ्गिकत्वेनाप्रधानत्वात् ।त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसामिदं त्रैगुण्यम् ।त्रिगुणसम्बन्धि, "सम्बन्धार्थे विचित्रा हि तद्धितगतिरि"ति वचनात् ष्यङ्प्रत्ययः ।त्रिगुणजन्यं यत्स्वर्गादि तद्विषयाः आपाततः स्वर्गादिफलककर्मादिप्रतिपादकाः प्रतीयन्ते वेदाः ।"वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं तथे"त्युक्तेः ।हे अर्जुन, त्वं तु निस्त्रैगुण्यः निष्क्रान्तस्त्रैगुण्यात् त्रिगुणसम्बन्धिस्वर्गादितो निस्त्रैगुण्यः ।त्रैगुण्यबुद्धितो निर्गतो भव ।आपाततः प्रतीतार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरित्यर्थः ।यद्वा त्रैगुण्यं त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गाद्यस्थिरफलं संसारबन्धनं वा । तदेव विषं त्रैगुण्यविषं यापयन्ति अपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषयाः । "यातेरन्तर्णीतण्यर्थादातोनुपसर्गे क" इति कः ।नित्यपुमर्थहेतुभगवत्स्वरूपविषया इति यावत् । तानाश्रित्येति शेषः ।निस्त्रैगुण्यो भव प्राग्वदेवार्थः ।वेदतात्पर्यविषयीभूतार्थं बुध्वा क्षुद्रफलककर्मादिरूपापातप्रतीतार्थे भ्रान्ति मा कार्षीरिति भावः ।किञ्च निर्द्वन्द्वः "सुखदुःखे समे कृत्वा" इत्यत्रोक्तदिशा समदुःखसुखादिरिति वा, सुखदुःखादिप्राप्तावुत्सेकानुत्सेकहीन इति वाऽर्थः ।नित्यं सत्त्वे साधुगुणोपेते हरौ तिष्ठतीति नित्यसत्त्वस्थः ।नित्यं हरिस्मृतिमान्भवेति सर्वत्रान्वेति ।कथं नित्यं हरिस्मृतिरित्यत आत्मवान् परमात्मवान् तथा स्मृतिमानिति । "ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ" इति (ब्रह्म.सू ४.१.३) सूत्रोक्तदिशा मम स्वामी हरिरिति स्मृतिमानिति यावत् ।अप्राप्तप्राप्यिर्योगः, प्राप्तपरिरक्षणं क्षेमः ।शास्त्रविरुद्धविषये योगक्षेमाभ्यां निष्क्रान्तो निर्योगक्षेमः ।शास्त्रविरुद्धविषये योगक्षेमहीनो भवेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् ।तादृशयोगक्षेमेच्छाहीनोऽपि भवेत्यर्थः ।निर्द्वन्द्वत्वादिविशेषणयुक्तस्य (युक्तः सन्) नित्यपुमर्थहेतुर्भगवानेव वेदतात्पर्यविषयो न काम्यकर्मेति ज्ञात्वा काम्यकर्मत्यागेन सर्वत्र सन्ततः साधुगुणो हरिः मम स्वामीति नित्यस्मरणमेव ज्ञानोपायो न त्वैक्यस्मृतिरित्युक्तं भवति ॥ २.४५॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २.४६॥

ननु यामिमामिति त्रयेण काम्यकर्मणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावान्न मोक्ष इति निन्दां कृत्वा निस्त्रैगुण्यो भवेति काम्यकर्मत्यागेन योगानुष्ठाननियम उक्तः ।स त्वयुक्तः ।ज्ञानफलं कर्मिणामिव कर्मफलं स्वार्गादिकं ज्ञानिनां नास्तीति ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यादित्यत आह ॥यावानिति । सामर्थ्याद्यथैवंपदयोरध्याहारः ।यावान् तावानित्यनयोरावृत्तिः ।अयमर्थः ।यथा यावानर्थः सर्वतः संप्लुतोदके महासमुद्रेऽतर्भवति ।एवं सर्वेषु वेदेषु सर्ववेदोक्तकाम्यकर्मिनां यावानर्थः स्वर्गादिरूपं फलं तावानर्थः तावत्फलं विजानतः परोक्षतो भगवन्तं जानतो ब्राह्मणस्य

ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनः भवत्येवेत्यर्थः ।ज्ञानिकर्मिणोरन्योन्यफलभावेऽपि ज्ञानिफलं महासमुद्रोदकमिव महत् ।कर्मिफलं तु कूपोदकमिवात्यल्पमतः कुतः तयोः साम्यं ।तथा चाल्पास्थिरफलककर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं पूर्वश्लोकोक्तं युक्तमिति भावः ।अत्र विजान इति परोक्षज्ञानस्य ब्राह्मणपदोक्तापरोक्षज्ञानस्यच हेतुहेतुमद्भावेन द्वयोरुक्तिः ।पूर्वत्र स्वामित्वेन हरिस्मरणस्य योगशब्दितज्ञानोपायत्वप्रकटनाय स्वरूपकथनमिति टीकोक्तिस्त्वभ्युपगमवादेनेति ज्ञेयम् ।यद्वा पूर्वत्र निस्त्रैगुण्यो भवेति स्वर्गादिक्षयिष्णुपलककाम्यकर्मरूपे आपाततः प्रतीते वेदार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरित्युक्तकाम्यकर्मनिवृत्तौ त्रैगुण्यविषहारिवेदाश्रयणं कार्यमित्युक्तेऽर्थे वेदतात्पर्यार्थं निवृत्तकर्माराध्यं विष्णुं सम्यग्जानतोऽतिशयितफलावाप्तिरूपयुक्तिमाह ॥यावानिति ।सर्वतः संप्लुतोदके प्रकृत्यात्मके महाप्रलयोदके ।अधिकरणसप्तमी ।तत्र स्थित इत्यर्थः ।उदपाने परमात्मनि ।उत् उद्रेकात् अपः पालकराहित्यात्, अनः चेष्टकत्वाद्धेतोः (???) उच्चासावपश्च अनश्चेत्युदपानस्तस्मिन् प्रलयेऽप्युद्रिक्तगुणतया पालकवर्जिते (पालकवर्जितः सन्) कालादिचेष्टकतया स्थिते हरौ प्रसन्ने सति यावानर्थः धर्ममोक्षादिर्भवति तावान्सर्वेषु वेदेषु विजानतो विशेषज्ञस्य, कर्माणि भगवज्ज्ञानार्थिनि, भगवानेव वेदमुख्यार्थः, स्वर्गादिफलश्रवणं रुच्यर्थमित्यादिजानतो ब्राह्मणस्य तावानर्थो भवति ।अतः प्रतीतार्थे त्रैगुण्ये भ्रान्तिं मा कार्षीरिति ॥ २.४६॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ २.४७॥

ननु सकामतया कर्म कुर्वतां 'यामिमां' इत्यादिनोक्ता निन्दा न युक्ता ।'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामनाया अपि विधानात् ।न हि विहितकृतां निन्दा युक्ता ।न च यागकामनयोर्द्वयोरपि विधौ वाक्यभेदः । स्वर्गकामनाविशिष्टयागविध्यभ्युपगमादित्यत आह ॥ कर्मण्येवेति ।अत्र त इति ज्ञानिभूतसर्ववर्णाश्रमोपलक्षणं ।फलेष्विति पदं फलकामोपलक्षणं ।अयमर्थः ।हे पार्थ ते तव त्वादृशस्यान्यस्य ज्ञानिनोऽपि कर्मण्येवाधिकारो योग्यता ।फलेषु स्वर्गादिफलकामनासु मा नाधिकारः ।अतः कर्मैव कार्यं विधिविषय इति यावत् ।न तु कामना कार्या ।कुतः कुर्वन्नेवेति (ईशा.उ २) श्रुतौ एवं त्वयीत्युत्तरार्धे कर्माकरणे प्रत्यवायस्येव कामनाय अकरणे प्रत्यवायाश्रवणात् । तथा च कामनानुवादेन यागविधिरेवायं न तु विशिष्टविधिरिति भावः ।अतः कामनायाः विध्यविषयत्वात् कर्मकृतौ फलं हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः मा भूरित्यर्थः । शाकपार्थिवादिवत् कृतिपदलोपोऽत्र ध्येयः ।तर्हि स्वयं क्लेशरूपत्वात् कर्म न कार्यं इत्यत आह ॥मा त इति ।ते तव त्वादृशस्य सर्वस्यापि ज्ञानिनोऽकर्मणि कर्माकरणे सङ्गः स्नेहो माऽभूत् ।स्वर्गादिरूपाल्पास्थिरफलाभावेऽपि अनल्पस्थिरमोक्षरूपमहापुमर्थहेतुभगवज्ज्ञानभक्तिप्रसादानां भावात्तत्कामनया कर्मकरणोपपत्तेर्ज्ञानभक्त्यादिकामनायाश्च निन्दाऽभावात् ।प्रत्युत 'वृणीमहे ते परितोषणाय' इत्यादिना चतुर्थस्कन्धे प्रचेतसां महतामाचाराच्च ।तथा च सूत्रं ।'ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ' इति (ब्रह्म.सू (३.४.४३)। न च ज्ञानितः 'ॐ अनियमः सर्वेषां अविरोधाच्छब्दानुमानाभ्यां ॐ' (ब्रह्म.सू ३.३.३२) इत्युक्तदिशा मोक्षस्य सिद्धतया किं कर्मकरणेन साध्यमिति चेन्न ।ज्ञाने मोक्षे चातिशयार्थत्वात् ।यथोक्तं 'ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ' (ब्रह्म.सू १.३.३३) इति ।यद्वा पूर्वमात्मवानित्यनेनैक्यभावनं न कार्यमित्युक्तं ।तत्कुत इत्यतो

जीवब्रह्मैक्यस्यैवाभावादित्यैक्याभावरूप हेतुमाह ॥कर्मण्येवेति ।त इत्युपलक्षणं ।त्वदादिसर्वजीवानां कर्मण्येवाधिकारः ।कर्मसम्पादन एव सामर्थ्यमिर्यर्थः ।एवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥मा फलेष्विति । फलेषु कदाचनाधिकारो नास्ति ।फलसंपादने सामर्थ्यं नास्ति ।किं त्वीश्वर एव फलदाने समर्थ इति भावः ।तदाह सूत्रे 'ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ' इति (ब्रह्म.सू ३.२.३९) ।एवं च फलसम्पादने शक्तत्वाशक्तत्वाभ्यां सर्वजीवानां ईश्वरेणैक्यभावादिति युक्तिरुक्ता भवति ।तस्याः प्रतिज्ञामाह ॥मा कर्मफलहेतुर्भूरिति ।उक्तदिशा कर्मफलहेतुरीश्वरः, मनसा स मा भूः ।तदैक्यभावना न कार्येति यावत् ।मिथ्योपासनायाः 'ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ' इति व्याससूत्रे (ब्रह्म.सू ४.१.४), 'अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यां' इति साङ्कर्षणसूत्रे च निषेधात् ।तर्हि सत्त्वस्थ इत्युक्तदिशा नित्यं स्वामित्वेन हरिस्मृत्यैवालं, किं कर्मकरणेनेत्यत आह ॥मा त इति । त्वदादेः सर्वस्य अकर्मणि कर्माकरणे सङ्गः स्नेहो माऽभूत् ।तदकरणे प्रत्यवायश्रवणादितिभावः ॥२.४७॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥२.४८॥

'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इत्युक्तं ।तर्हि किं कार्यमित्यत आह ॥योगस्थ इति ।योगो ज्ञानोपायः तत्र तिष्ठतीति योगस्थः ।ज्ञानोपायमनुतिष्ठन्सङ्गं फलस्नेहं त्यक्त्वा तत एव फलरागत्यागादेव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कर्माणि कुरु ईश्वरप्रसत्यै कर्माणि कुर्वित्यर्थः ।योगस्थ इत्युक्तयोगः क इत्यतः सङ्गं त्यक्त्वेत्यादिना योग शब्दार्थो व्याख्यातः ।तत्र त्यागसमत्वयोः प्रत्येकं योगत्वभ्रान्तिनिरासायाह ॥समत्वमिति ।सङ्गत्यागस्याप्युपलक्षणं ।त्यागोपेतं समत्वं योग इत्यर्थः ॥२.४८॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥२.४९॥

किञ्च कर्मफलस्य ज्ञानफलादल्पत्वाज्ज्ञानोपायानुष्ठानाय प्रयतस्वेति "यावानर्थ" इत्यत्रोक्तेऽर्थे कर्मरूपस्य पुमर्थोपायस्य ज्ञानरूपोपायादधमत्वरूपं हेत्वन्तरमुच्यते ॥दूरेण ह्यवरमिति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणपुमर्थसाधनात्कर्म दूरेणातीवावरमधं ।अतो बुद्धौ ज्ञाने शरणमन्विच्छ ज्ञानस्योपायभूतयोगानुष्ठानलक्षणां ज्ञाने स्थितिं अन्विच्छेत्यर्थः ।कथं कर्म ज्ञानादवरमित्यत आह ॥कृपणा इति ।"फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः ।" ते कृपणाः दीनाः इमं लोकं हीनतरं लोकं वा विशन्तीर्यर्थः ।यद्वोत्तरार्धस्यैवमर्थः ।ज्ञानस्य कर्मत उत्तमत्वे सति उत्तमायां ज्ञानावस्थायां ईश्वरैक्यभावनं युक्तमित्यत आह ॥बुद्धाविति ।बुद्धौ ज्ञाने जातेऽपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ ।कुतः ।फलहेतवः फलहेतुरीश्वरः ।फलहेतवः ईश्वरैक्यभाविनो ये ते कृपणाः कृपाविषयाः ।तमः प्राप्तिमन्त इत्यर्थः ॥२.४९॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥२.५०॥

ज्ञानात्कर्मावरमित्येतत्काम्यकर्मिणां कृपणत्वोक्त्योपपाद्येदानीं कर्मफलाज्ज्ञानफलस्य विलक्षणत्वोक्त्याऽप्युपपादयति ॥बुद्धियुक्त इति ।बुद्धियुक्तो भगवज्ज्ञानयुक्तः ।उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे जहाति त्वजति ।पुण्यमध्ये यदनिष्टं मानुष्यादिफलं (फलकं)

तज्जहाति ।यत्तूपासनादिजन्यं ज्ञानवृद्धिकरं मुक्तावानन्दवृद्धिकरं च तत्पुण्यं नैव जहाति । दुष्कृतं तु सर्वात्मना जहाति ।तस्माज्ज्ञानस्य सर्वानिष्टनिवृत्तिविषिष्टोभयवृद्धिरूपमहाफलत्वात्, योगाय ज्ञानोपायाय युज्यस्व सन्नद्धो भव प्रयतस्वेति वा ।योगं स्तौति ॥योग इति ।योगो ज्ञानोपायः कर्मसु कौशलं श्रेष्ठमित्यर्थः ।यद्वा अस्तु ज्ञानोपायाय प्रयत्नः ।किं फलस्नेहरहितकर्मणेत्यत आह ॥योग इति ।कर्मसु मध्ये भगवज्ज्ञानपूर्वं फलस्नेहरहितं भगवदर्थत्वेन क्रियमाणं कर्म कौशलमुच्यते ।स एव च योगो नाम ।अतः फलस्नेहहीनं कर्मैव ज्ञानोपाय इत्यर्थः ॥२.५०॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥२.५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥२.५२॥

पूर्वोक्तं ज्ञानसाधनं ज्ञानफलं च विवृणोति ॥कर्मजमिति ।कर्मजं फलं त्यक्त्वेत्युपलक्षणं । कर्मजफलसङ्कल्पत्यागादिपूर्वकं भगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपं योगमास्थाय बुद्धियुक्ताः सम्यक् शास्त्रजनितभगवज्ज्ञानिन इत्यनेन ज्ञानसाधनं योगो विवृतः ।ततश्च ।मनीषिणः, "प्रशंसायां मतुबर्थेनिप्रत्ययः", अपरोक्षज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं निर्दुःखं पदं मोक्ष गच्छन्तीत्युक्त्या ज्ञानफलं विवृत्तं ज्ञेयम् ॥२.५१॥
फलकामनादिवर्जितानीश्वराराधनरूपाणि कर्माणि मोक्षसाधनज्ञानार्थिना कियत्पर्यतं कर्तव्यानीत्यत आह ॥यदा त इति ॥यदा ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलमन्यथाज्ञानलक्षणं दोषं व्यतितरिष्यति परित्यक्ष्यति ।तदा मदङ्घ्रयः श्रुतस्य श्रोतव्यस्य च ।सर्वकर्मोपलक्षणमेतत् ।तस्य सर्वस्य निर्वेदं नितरां लाभं गन्ताऽसि प्राप्स्यसि ।मुक्तिहेतुज्ञानसाधनभूतो निवृत्तकर्मानुष्ठानरूपो योगः साक्षाज्ज्ञानहेतुः श्रवणादिरूपप्रमाणस्यादृष्टद्वारा सत्त्वशुद्ध्युत्पादनेनोपकारकः सन् मिथ्याज्ञानदोषनिवृत्तिपर्यन्तं तत्त्वज्ञानोदयपर्यन्तं च कर्तव्य इति भावः ॥२.५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥२.५३॥

किं तन्मोहकलिलं कीदृशं च तदतितरणमित्याकाङ्क्षायां पुंसामधममध्यमोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव योगानुष्ठानविधिं स्पष्टयति ॥श्रुतीति ॥परोक्षनिश्चयात्पूर्वावस्थायां श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती बुद्धिर्यदा वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेनासच्छास्त्रैश्चालनहीना इदमदो वेति संशयानास्कन्दिता सती स्थास्यति ।ततश्च समाधिर्भवति ।जाते च समाधौ असंप्रज्ञातध्याने अपरोक्षज्ञानं भवति ।तेन च ब्रह्मदर्शनेन परमानन्दमग्नतया भेरीताडनादिनाऽपि चलनहीना बुद्धिर्मनो यदा स्थास्यति तदा योगं योगफलं ज्ञानोपायानुष्ठानस्य फलमवाप्स्यसीत्यर्थः । पूर्वावस्थायामनुष्ठितयोगस्य परोक्षभगवन्निश्चयावधित्वमुक्तं ।परोक्षनिश्चयस्य काष्ठात्वसच्छास्त्रैरनेकधा परिलोड्यमानत्वेऽप्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्कित त्वशून्यत्वम् । तद्दशायामनुष्ठितनिवृत्तकर्मरूपयोगस्य तु समाधौ भगवदपरोक्षज्ञानावधित्वम् ।तस्य तु काष्ठा भेरीताडनादिनाऽप्यप्रतिबोधसमाधिस्थत्वम् ।एतेन बुद्धेर्मनसः मोहकलिलं श्रुतिविरुद्धत्वरूपो दोषः ।तत्तरणं नाम वेदार्थानुकूलेन निश्चयेन दृढतयाऽवस्थानम् ।

तदा निर्वेदं गन्ताऽसीत्यस्य विवरणं समाधावचलाबुद्धिरित्युक्तं भवति । श्लोकद्वयस्याप्यचञ्चलसमाध्यवस्थाप्राप्तिर्योगानुष्ठानावधिरिति तात्पर्यं ध्येयम् ।यद्वा बुद्धिर्मनः श्रुतिविप्रतिपन्ना श्रुतिविशेषेण प्रतिपन्ना श्रुत्यर्थनिर्णयं प्राप्ता सती इदमदोवेति चञ्चलत्वहीना यदा स्थास्यति तदा समाधौ समाधिः समाधानं ।सति सप्तमी ।श्रुत्यर्थनिश्चयेन निश्चलत्वे सति अपरोक्षज्ञानं भवतीति योज्यम् ।तेन च विष्णावचला भवति बुद्धिः ।ततश्च योगं भगवद्योगं मुक्तिमवाप्स्यसीति ॥ २.५३॥

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ २.५४॥

ज्ञानिनि प्रकृते (सति) लब्धावसरोऽर्जुनः प्रागुक्तलक्षणानुवादपूर्वकं लक्षणान्तरादिकं पृच्छति ॥ स्थितेति ।स्थिता प्रतिष्ठां प्राप्ता प्रज्ञाऽपरोक्षदृशिर्यस्य स तथा ।तस्य समाधिस्थस्य समाध्यवस्थां गतस्य प्राक।त्वदुक्तदिशाऽसम्प्रज्ञातध्यानस्थत्वलक्षणं गतस्य ।का भाषा भाष्यतेऽनयेति भाषाशब्दो लक्षवचनः किं लक्षणमित्यर्थः ।येन लक्षणेनायं ज्ञानीति व्यवह्रियते तत्किमिर्यर्थः ।केशव ब्रह्मरुद्रप्रवर्तक ।'केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति' मत्वर्थे 'व' प्रत्ययोक्तेः प्रशस्तकेशवानिति वा ।स्थितधीरपरोक्षज्ञानी किं प्रभाषेत किं प्रत्यासीत किमुद्दिश्य व्रजेत प्रवृत्तिं कुर्यादित्यर्थः ।अत्र किं लक्षणमिति वक्तव्ये यौगिकभाषाशब्देन तदुक्तिः प्रागुक्तं समाधिस्थत्वलक्षणमयावद्द्रव्यभावित्वान्न सम्यग्व्यवहारोपयोगि ।यावल्लक्ष्यभावि तु सम्यक् सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ।अतः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुभूतं यावल्लक्ष्यभावि लक्षणं किमिति प्रष्टुमिति ज्ञेयम् ।स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्येव पूर्तौ समाधिस्थस्येति प्राचीनलक्षणानुवादस्तु त्वदुक्तं लक्षणं ज्ञातं तन्न पृच्छ्यते ।येन सिद्धार्थता प्रश्नस्य स्यात् ।किं त्वन्यदेव पृच्छ्यत इति ज्ञापयितुम् ।यद्वा समाधिस्थस्य विषमबुद्धिवर्जितस्येत्यर्थः ।उत्तरार्धे किंशब्दः आक्षेपार्थः । भेरीताडनादिनाऽपि अप्रतिबुद्धो ब्रह्मदर्शनेन परमानन्दमग्नत्वात्, स्थितधीरपरोक्षज्ञानी भाषणोपवेशनगमनादिरूपप्रवृत्तिं किमर्थं कुर्यात् ।करोति च शुकादिः ।अतः "समाधौ अचलाबुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसी"ति उक्तमसदिति ॥ २.५४॥

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ २.५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ २.५६॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ २.५७॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ २.५८॥

का भाषेति कृतलक्षणप्रश्नस्योत्तरमाह ॥प्रजहातीति ।उत्तरार्धे कृताक्षेपस्य तु समाधिं या निशेत्यग्रे वक्ष्यति ।यदा मनोगतान्सर्वान् कामान्प्रजहाति परित्यजति ।कामानित्युपलक्षणं कामक्रोधादीनित्यर्थः ।यदा चात्मन्येव परमात्मन्येव व्यवस्थितः सन् तदेकचित्तः सन्निति यावत् । आत्मना परमात्मना तत्प्रसादेनेत्यर्थः ।तुष्टः सन्तोषयुक्तः तदा स्थितप्रज्ञोऽपरोक्षज्ञानी उच्यत इत्यर्थः ।अत्र सर्वान्कामानित्यस्य विरुद्धकामानित्यर्थः ।कामादेर्मनोगतत्वाव्यभिचारेऽपि मनोगतानित्युक्तिर्विरुद्धसर्वकामप्रहाणघटनाय ज्ञानस्य कामादेश्च मानसैकनिष्ठत्वात् 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत' इति वक्ष्यमाणदिशाऽन्योन्यं विरुद्धत्वान्मनसि भगवज्ज्ञाने जाते तद्विरुद्धाः कामादयो न स्थातुमर्हतीति युक्तिसूचनेन तद्घटनात् ।प्रायः सर्वविरुद्धकामादित्यागवत्त्वे सति भगवदेकचित्ततया सन्तुष्टत्वं ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति । न च "योगे त्विमां शृण्वि"ति ज्ञानोपायं प्रतिज्ञाय ज्ञानिलक्षणोक्तिरसङ्गतेति शङ्क्यम् ।प्रायो विरुद्धकामत्यागभगवदेकचित्ततत्प्रसादायत्तसन्तोषवत्त्वादीनां ज्ञानिलक्षणतयोक्तवक्ष्यमाणानामेव ज्ञानोपायशब्दितयोगरूपत्वात् ।परन्तु ज्ञानार्थिनैतानि यत्नसाध्यानि ज्ञानिनि तु स्वभावसिद्धानीति विशेषः ॥ २.५५॥

एतदेव कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिना त्रिभिः स्पष्टयति ॥दुःखेष्वित्यादिभिः । दुःखेषु प्राप्तेषु अनुद्विग्नं क्षान्तं मनो यस्य स तथा ।सुखेषु विषये विगतेच्छः ।अशोभने शोभनाध्यासो रागः ।रागभयक्रोधाः वीता अपगता यस्मात्स तथा तादृशो मुनिः स्थितधीरुच्यते ॥२.५६॥

वीतरागभयक्रोधत्वं केन हेतुना भवतीत्यत आह ॥य इति ।अनभिस्नेह इति हेतुगर्भः ।यः सर्वत्राऽनभिस्नेहत्वात्तत्तच्छुभाशुभं प्राप्यापि नाभिनन्दति न द्वेष्टि ।तस्य प्रज्ञा अपरोक्षधीः प्रतिष्ठिता ॥ २.५७॥

किञ्चायं ज्ञानी यदा इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः ।सर्वशः सर्वाणि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि कूर्मः करचरणाद्यङ्गानि स्वभावेनोपसंहरति ।तद्वदनायासेनोपसंहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।ज्ञानिनो जिज्ञासोरिवेन्द्रियप्रत्याहरणं न यत्नसाध्यं किं त्वनायासेनैवेति ज्ञापनाय कूर्मोऽङ्गानीवेति दृष्टान्तः ॥ २.५८॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ २.५९॥

नन्वेवं कामप्रहाणादिलक्षणसाधनं चेज्ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत्साधयति । कामाद्युपद्रवपरिहारार्थं किं दन्दह्यमानशिराः बम्भ्रमीति इत्यतो निराहारत्वेनेन्द्रियजयः, तेनैव च ज्ञानमित्यादिदुःसम्पादत्वं ज्ञानस्याह ।'विषया' इत्यादिभिस्त्रिभिः ।तत्राद्येनेन्द्रियजय उच्यते । देहिनो निराहारस्य ।हेतुगर्भमिदम् ।निराहारत्वेन हेतुना विषयाः रूपादयः स्व इन्द्रियाणां तद्भोगशक्तय उपलक्ष्यन्ते ।ताः निवर्तन्ते ।रसवर्जं रसो रागः ॥मानसिकविषयाभिलाषवर्जम् ।निराहारत्वेन विषयाभिलाषो न निवर्तते ।रसोऽप्यस्य देहिनः परं दृष्ट्वा निवर्तते ।परमात्मदर्शनेनैव

विषयाभिलाषोऽपयातीत्यर्थः ।यद्वा रसेतरे रूपगन्धस्पर्शशब्दाः निवर्तते ।अत्रापि विषयपदेनेन्द्रियाणां तद्भोगशक्त्यादयो लक्ष्यन्ते ।चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिविषयभोगशक्तयो मनसस्तदाकाङ्क्षाश्च निवर्तन्ते इत्यर्थः ।रसवर्जं रसशब्दः प्राग्वल्लाक्षणिकः ।रसनेन्द्रियस्य रसभोगशक्तिवर्जं मानसिकरसाकाङ्क्षावर्जमिति रसविषयकमनोगताकाङ्क्षा रसनेन्द्रियगतरसभोगशक्तिश्च निराहारत्वेन हेतुना न निवर्तत इत्यर्थः ।तद्द्वयं कदा निवर्तत इत्यत उक्तम् ॥रसोऽपीति ।अस्य देहिनः रसः मानसिको रसविषयको रागः रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च परं दृष्ट्वा निवर्तते ।अचेतने चेतनवदुपचाराद्रसः परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।अयमर्थः ।यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निधानेऽपि न तैः सन्निकृष्यन्ते । सन्निकृष्टान्यपि मनस्तदाभिमुख्येन न हरन्ति ।अपहृतेऽपि मनसि न विषयरागे जायते, तदा नात्मनः क्षोभो भवति इत्येष इन्द्रियजयः ।सोऽयं सन्ग्रहेण द्वेधा भवति ।बाह्येन्द्रियाणां शक्तिजयान्मनसो रागक्षयाच्च ।एतद्द्वयं च जिज्ञासोर्निराहारत्वेन, ज्ञानिनो ब्रह्मदर्शनेन भवतीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥२.५९॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥२.६०॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥२.६१॥

नन्विन्द्रियजयार्थं किं निराहारत्वरूपमहाप्रयत्नेन, प्रत्याहारादिसाधारणयत्नेनापि तत्सम्भवात् । तथा किं ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन, नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापि रागनिवृत्त्युपपत्तेरित्यत आह ॥यततो ह्यपीति । विपश्चितः परोक्षज्ञानिनः यततोऽपि साधारणप्रयत्नवतोऽपि पुरुषस्य देहाभिमानिनः इन्द्रियाणि मनः प्रसभं बलात् हरन्ति स्वयं विषयसन्निकृष्टानि सन्ति तदभिमुखं कृत्वा तद्रागीकुर्वन्तीत्यर्थः । तावता आत्मनः कथमिन्द्रियविजय इत्यत आह ॥प्रमाथीनीति ।प्रमथनशीलानि पुरुषस्य क्षोभणशीलानि न तेन तानि जितानि ।यो हि यं व्याकुलं न करोति स तेन विजित इत्युच्यते ।अतो महाप्रयत्नः प्रागुक्तदिशा कार्य इति ॥२.६०॥
यदि साधारणयत्नविवेकज्ञानाभ्यामिन्द्रियाणि न जीयन्ते, तर्ह्यशक्यान्येव तानि जेतुम् ।निराहारत्वे देहावस्थित्यसम्भवात् ।इन्द्रियजयस्य ब्रह्मदृष्टिसाध्यतयाऽभिमतत्वेन तस्य तद्धेतुत्वे विवक्षिते सत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यत आह ॥तानीति ।तानीन्द्रियाणि सर्वाणि संयम्य विषयेभ्य उपसंहृत्य, मत्परः अहमेव भगवान्कृष्ण एव परः सर्वोत्कृष्टो यस्य स मत्परः ।भगवानेव सर्वोत्तम इति ज्ञात्वा ।युक्तः ।समाध्यर्थस्य युजे रूपम् ।भगवति मनो युञ्जान इत्यर्थः ।आसीत तिष्ठेत् ।अयं भावः ।यद्यपीन्द्रियजये परोक्तः प्रत्याहारादिः साधारणप्रयत्नो न साधनम् ।नापि निराहारत्वादिकं प्रागुक्तमशक्यम् ।तथाऽपि तत्प्रतिनिधिना महाप्रयत्नेन जेयानि ।तत्र भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वं तस्मिन्नेव निरन्तरं मनोयोजनमिन्द्रियजये मुख्यं साधनम् । निराहारत्वादिकं तु वस्तुगतिप्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति ।यदर्थं सार्धश्लोकद्वयेनेन्द्रियजयरूपोपोद्धात (?) उक्तः ।अथेदानीं महाप्रयत्नेन साधितेन्द्रियजयस्य ज्ञानसिद्धिः फलमित्याह ॥वशे हीति ।यस्य वशे इन्द्रियाणि वर्तन्ते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति ।यत एवं महायाससाध्येन्द्रियजयफलं ज्ञानमत एवायासभीरुर्जनो न तत्साधयतीति, न तु ज्ञानस्योक्तलक्षणाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः ।अत्रोक्तमिन्द्रियजयस्य ज्ञानरूपं फलं न साक्षादिति 'रागद्वेषवियुक्तौ'रित्यादौ व्यक्तीभविष्यतीति ज्ञेयम् ॥२.६१॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ २.६२॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ २.६३॥

मत्परो युक्त आसीतेति ।हरिसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वं तस्मिन्नेव मनोयोजनमिन्द्रियजयस्य मुख्यं साधनम् । "रागाद्वेषवियुक्तै"रिति वक्ष्यमाणदिशा रागादिपरिहारोऽप्यपरं साधनम् ।तत्र रागादेर्यत्कारणं यच्च फलं तदुभयज्ञाने सति तत्परित्यागो भवत्यतः तदुपोद्धातत्वेन तदुभयमाह ॥ध्यायत इति श्लोकद्वयेन ।तथाऽपि 'वीतरागभयक्रोध' इति रागादिराहित्यं ज्ञानिलक्षणत्वेनोक्तम् ।तथाऽपि तस्य तत्सिद्धम् । जिज्ञासुना च साध्यम् ।अतस्तत्परिहाराय तत्कारणफलयोरुक्तिर्नायुक्तेति ज्ञेयम् ।विषयान् रूपादीन् हितबुद्ध्या ध्यायतः पुंसः तेषु विषयेषु सङ्ग आसक्तिर्भवति ।आसक्त्या च तेषु कामः सञ्जायते अधिको भवति ।कामाच्च केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति ॥२.६२॥किञ्च क्रोधाद्भवति संमोहः अकार्येच्छा, परवित्तापहरणाद्यधर्मे धर्मबुद्धिरित्यादि मिथ्याज्ञानं वा ।संमोहादुक्तद्विरूपात् स्मृतिविभ्रमः क्रमात्प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः, परवित्तापहरणादेरधर्मत्वाद्यभिधायकश्रुत्याद्यर्थस्य पूर्वं स्वयं ज्ञातस्याप्यन्यथा स्मरणं वा ।स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः येन पूर्वं निर्णीतदोषबुद्धेः सर्वात्मना नाशो भवति ।तन्नाशात् तेन चाधर्मकरणाच्च प्रणश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति ।एतदुक्तं भवति, रागद्वेषयोः परम्परया नरकाद्यनर्थप्राप्तिः फलमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायां, विषयध्यानं परम्परया तत्कारणमिति ज्ञानेन तदकरणाद्रागद्वेषयोरनुत्पाद इति ॥ २.६३॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ २.६४॥

अस्त्वेवमुक्तदिशा रागद्वेषपरिहारः ।ततः किमित्यतस्तस्येन्द्रियजयाख्यं फलमिन्द्रियजयाज्जायमानं फलं चाह ॥रागद्वेषेति ।यद्यपीन्द्रियजयस्य 'वशे हीं'त्यत्र ज्ञानं फलमित्युक्तम् ।तथाऽपि तन्न साक्षात् । किन्तु मनः प्रसादद्वारेति अत्र श्लोकद्वयेनोच्यत इत्यदोषः ।अयमर्थः ।य उक्तविधया त्यक्तरागद्वेषः स पुमान्रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यां अप्रयुक्तैरिन्द्रियैश्चक्षुरादिबाह्येन्द्रियई अत एवात्मवश्यई स्वाधीनैः रूपरसादीन्विषयान्केवलदेहधारणमात्रार्थं चरन्ननुभवन्नपि ।विधेयात्मा विधेयः स्वाधीनः आत्मा मनो यस्य स तथा तादृशो भूत्वा प्रसादं मनसः स्वतोऽपिप्रायो विषयागतिलक्षणं प्रसादं अधिगच्छति प्राप्नोति ।अत्र पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयाख्यं फलमुक्तम् ।रागद्वेषाप्रयुक्तत्वादेवेन्द्रियाणां विधेयात्मत्वहेतुनाऽऽत्मवश्यत्वस्येन्द्रियाणां मुक्त्या तज्जयस्य प्रतीतेरात्मवश्यत्वस्य स्वात्मनः क्षोभानापादकत्वरूपत्वात् ।विषयाञ्श्चरन्नित्युक्तिस्तु, इन्द्रियजयकारणत्वं निराहारत्वस्य प्रागुक्तमयुक्तम्, अशक्यत्वादित्याशङ्क्य देहधारणमात्रोपयुक्तविषयानुभवो न दोषायेति वक्तुम् ।इन्द्रियजयस्याव्यवहित फलोक्तिर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति ॥ २.६४॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥ २.६५॥

प्रसादे सति किं स्यादित्यत उक्तम् ॥प्रसाद इति ।प्रागुक्तरूपमनः प्रसादे सति अस्य प्रसन्नचेतसः पुंसः आशु शीघ्रं बुद्धिर्ब्रह्मापरोक्षज्ञानं पर्यवतिष्ठति सम्यग्भवति ।ततश्चास्यापरोक्षज्ञानिनः सर्वदुःखानां, हानिरुपजायते, हि प्रसिद्धमेतत् 'तरति शोकमात्मवित्' (छा.उ ७.१.३) इत्यादौ इति ।अत्र प्रसादे सति बुद्धिः पर्यवतिष्ठतीत्येतावत्येव वक्तव्ये सर्वदुःखानां हानिरिति ज्ञानफलस्याप्युक्तिः, 'बुद्धियुक्तो जहातीह' इत्यत्र सुकृतदुष्कृतहानस्य ज्ञानफलत्वोक्तिरयुक्ता ।सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावेनापुमर्थत्वात् इत्याशङ्कानिरासाय प्रसङ्गात्प्राप्तेति ज्ञेयम् ॥ २.६५॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ २.६६॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ २.६७॥

श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेनेत्यतः प्रसादाभावे दोषमाह ॥ नास्तीत्यादिश्लोकद्वयेन ।विपक्षे दोषोक्तिपरत्वान्मनःप्रसादाभावे युक्तिशब्दितचित्तनिरोधो न भवतीत्येतत्प्रकरणप्राप्तमादौ योज्यम् । 'नास्ति बुद्धि'रित्येतदग्रे योज्यम् ।अयुक्तस्य चित्तनिरोधहीनस्य भावना ध्यानं न भवति ।अभावयतश्चाध्यायिनश्च बुद्धिरपरोक्षज्ञानं न भवति ।न चाबुद्धेरिति शेषः । अपरोक्षज्ञानहीनस्य च शान्तिर्मुक्तिर्नास्ति ।अशान्तस्यामुक्तस्य च सुखं कुतः न कुतोऽपीत्यर्थः । अबुद्धेःशान्तिर्नेत्येतावत्येववाच्येऽशान्तस्य कुतः सुखमित्युक्तिर्नकेवलमपरोक्षिणो मुक्तौ सर्वदुःखप्रहाणमात्रं किन्तु संसारिभिरलभ्यं परमं सुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गात्प्राप्तेति ज्ञेयम् । यद्वा शान्तिर्भगवदेकनिष्ठबुद्धिता ।सुखं मोक्षः ॥२.६६॥अयुक्तस्य भावना नेत्ययुक्तम् ।कृतश्रवणमननस्य पुंसो ध्यानोपपत्तेरित्यत आह ॥इन्द्रियाणामिति ।चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वैरं विषयेषु चरतां गच्छतामनु पृष्ठभावितया मनो विषयान्प्रति विधीयते ईश्वरेण क्रियते यत्तन्मनस इन्द्रियाणां पृष्ठभावितया ईश्वरेण करणं अस्य पुंसः प्रज्ञां परोक्षनिश्चयं हरति ।उत्पत्स्यत्यपरोक्षज्ञानं निवारयति ।उत्पन्नमपि ज्ञानं चित्तरिरोधहीनस्य न ध्यानोपयोगी सदपरोक्षज्ञानाय प्रभवतीत्यर्थः ।कथम् ।अम्भसि वायुर्नावमिव प्लवमिवेति ॥ २

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ २.६८॥

प्रजहातीत्यादिनोक्तज्ञानिलक्षणस्यासम्भवनिरासाय ज्ञनस्य महाप्रयत्नसाध्येन्द्रियनिग्रहसाध्यत्वं 'विषयाविनिवर्तन्त' इत्यादिना यदुक्तं तदुपसंहरति ॥तस्मादिति ।यस्मादेवं निगृहीतेन्द्रियस्यैवोक्तरूपः प्रसादः, प्रसादवत एव चित्तनिरोधरूपा युक्तिः, युक्तिमत एव श्रवणमनने, ताभ्यां तत्त्वनिश्चयः तत्वनिश्चयवतं एवापरोक्षसाधनं ध्यानम् ।तस्मात् हे महाबाहो सर्वश इन्द्रियाणि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः रूपादिसर्वेन्द्रियविषयेभ्यो यस्य निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।प्रसादयुक्तिश्रवणमननतत्त्वनिश्चयध्यानप्रणाड्या अपरोक्षधीः प्रतिष्ठिता प्रकर्षेण जायत इति ॥ २.६७॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ २.६९॥

'स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति' पृष्टं ज्ञानिलक्षणं 'प्रजहातीत्यादि' श्लोकचतुष्टयेनोक्त्वा, तस्यासम्भवं च 'विषया' इत्यादि श्लोकनवकेनोक्त्वा 'तस्मादित्यनेन' तदुपसंहृत्येदानीं 'स्थितधीः किं प्रभाषेते'त्युत्तरार्धे भाषणादिप्रवृत्तिं परमानन्दतृप्तः किमर्थं करोतीति कृतज्ञानिप्रवत्त्याद्याक्षेपस्योत्तरमाह ॥या निशेति । यद्वा 'प्रजहातीत्यादि' श्लोकचतुष्टये विक्षिप्योक्तं ज्ञानिलक्षणं पिण्डीकृत्याह ॥या निशेति ।या भूतानां प्राणिनां निशेव निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा यत्परमेश्वरस्वरूपं प्राणिनां निशास्थानीयमिति यावत् ।निशायां सुप्तानीव न किञ्चिद्भगवत्स्वरूपं जानन्तीति भावः ।तस्यां भगवत्स्वरूपलक्षणायां प्राणिनिशायां संयमी इन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी जागर्ति ।भगवत्स्वरूपं सम्यगपरोक्ष्येण पश्यति ।यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति रूपादिविषयेष्वासक्त्याऽनुभववन्तो वर्तन्ते प्राणिनः सा निशा मुनेर्मननवतः ।अत एव पश्यतोऽपरोक्षिणः सा निशेव निशा ।न किञ्चिज्जानातीर्यर्थः ।तथात्वे भाषणभिक्षाटनादि प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत् । प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मस्वरूपस्य वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्वकं प्रवृत्तीनां मत्तस्येवोपपत्तेरिति भावः ।एतेन नित्यं भगवदेकचित्ततया तदितरत्राभिसन्धिहीनत्वं ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति ।एतच्च देवेतरज्ञानिलक्षणं बोध्यम् ।'अन्यथा सर्वप्रेरकाणां देवानामपि ज्ञानित्वात्तेषां भगवदितरत्राभिसन्ध्यभावे लोकयात्रोच्छेदापत्तेः' (?) ।शब्दक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ।मुनेः पश्यत इति व्यत्यासेन मुनेर्मननवतः पश्यत इति पौर्वापर्येण योजना ।ततश्च तर्योर्हेतुहेतुमद्भावलाभः ।स च मननादेः प्राक् दर्शनसाधनत्वस्य स्पष्टमनुक्तेः इह प्रसङ्गादुक्त इति ॥ २.६९॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ २.७०॥

ननु ज्ञानिनो बाह्यानुसन्धानहीनस्य मत्तस्येव युज्येतापि कथञ्चिद्गमनादिकम् ।विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात् ।तस्य नियतसाधनसाध्यस्यानुसन्धानेन विनाऽनुदयात्, इत्यतो ज्ञानिना क्रियमाणविषयानुभवप्रकारमाह ॥आपूर्यमाणमिति ।नानानदीजलैरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं सरित्प्रवेशाद्वृद्धिविशेषहीनतया स्वभावत एव स्थितम् ।सरितामप्रवेशनिमित्तशोषहीनं च । सरित्प्रवेशार्थे यत्नहीनं चेत्यपि ध्येयम् ।समुद्रमापि यद्वद्यथा प्रविशन्ति तद्वत् तथा यं ज्ञानिनं विषयैरापूर्यमाणत्वे वा अनापूर्यमाणत्वे वा उत्सेकानुत्सेकहीनं कामाः विषयाः प्रविशन्ति स ज्ञानी शान्तिं मोक्षम् । आप्नोति ।न तु कामकामी कुत्सितविषयेच्छावान् शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः ।यद्वा विषयभोक्ताऽकामी कथमुच्यत इत्यत उक्तम् ॥ न त्विति ।एवं विषयाननुभवन्स ज्ञानी न कामकामी ॥ २.७०॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ २.७१॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ २.७२॥

एतच्छ्लोकोक्तं प्रपञ्चयति ॥विहायेति ।यो निःस्पृहो निषिद्धस्पृहाहीनः, निर्ममः स्वामित्वाभिमानहीनः निरहङ्कारः भक्षयामीति कर्तृत्वाभिमानहीनः चरति भक्षयति भक्षयामीति कर्तृत्वाद्यभिमानत्यागेन विषयाननुभवतीत्यर्थः ।स एव पुमानन्यः पशुरिति वा स पुमान् शान्तिमधिगच्छतीति वा ज्ञानिन इयं

स्तुतिः ॥२.७१॥ "प्रजहाती"त्यादिनोक्तं ज्ञानिलक्षणप्रकरणं समापयति ॥एषेति।एषा 'प्रजहातीत्यादिनोपक्रान्ता' 'या निशे'त्यत्र निष्कृष्योक्ता ब्राह्मी ब्रह्मविषया स्थितिः । सर्वकामप्रहाणनित्यभगवदनुस्मृत्यादिरूपब्रह्मज्ञानिलक्षणरूपा स्थितिरिति यावत् ।एनामुक्तरूपां स्थितिं प्राप्य न मुह्यति ।भववेदनानुभववान्न भवति ।अन्तकालेऽपि देहत्यागकालेऽपि अस्यां भगवदनुस्मृत्यादिरूपस्थित्यां स्थित्वा निर्वाणं प्राकृतशरीरहीनं ब्रह्म ऋच्छति ।प्राप्नोति ।प्रारब्धकर्माभावे यद्देहे ज्ञानोदयस्तद्देहत्यागकाले भगवदनुस्मृत्या तद्देहपातानन्तरमेव मुक्तिः ।प्रारब्धसत्वे तु देहान्तरं प्राप्येति भावः ।तथा च सूत्रम् स्'ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यत ॐ' (ब्रह्म.सू ४.१.१९) इति । ब्रह्मपदेन विरिञ्चोपादानव्यावृत्त्यर्थं निर्वाणमिति विशेषणम् ।परब्रह्मप्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः ॥२.७२॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

द्वितीयोऽध्यायः
